

A kazak *madijar* nemzetségnév és a *magyar* népnév állítólagos közös eredetéről

The author argues against the false identification of the Kazakh clan-name *madiyar* with *Magyar*, the ethnic name of the Hungarians, which has been based on a time-honoured hypothesis long favoured in Russian scholarly circles. Until recently, no one has made a thorough linguistical (including comparative onomatological) analysis of the name *madiyar*.

After giving a critical overview of the false identifications made so far, the author goes on with the detailed etymology of *madiyar* that proved to be a compound anthroponym (*Madi[y]-yar*) of Arabic-Persian origin. The paper also provides the explanation of the anthroponyms *Aldi-yar* ('Allah's friend/follower') and *Hudi-yar* ('God's friend/follower'), the "relatives" of *Madi(y)-yar* ('Muhammad's friend/follower'). The "relative names" (or name-relations) of this kind highly support the credibility of one another's etymology. Apart from the striking similarity in form and structure, the members of such "name-relations" have significant similarity in meaning as well. Each of them is in connection with the Islam religion meaning – in a figurative sense – someone who is a faithful friend and follower of the "True Faith".

As a result of many-sided analysis, it is proved that the Kazakh clan-name *madiyar* has nothing in common with *Magyar*, the ethnonym of Hungarians.

KEYWORDS: Turkic linguistics, onomatology, etymology, Kazakh and Hungarian anthroponyms, ethnonyms, related names

KULCSSZAVAK: török nyelvészet, névtan, etimológia, kazak és magyar személynévek, etnikai nevek, vonatkozó nevek

Amikor Tóth Tibor antropológus az 1960-as évek közepén hírt hozott a kazakisztáni *madiar csoport*ról, még kevesen sejtették, hogy alig több mint negyven esztendő múlva e kicsiny kazak nemzetség pusztá létezése, ám még inkább a neve, milyen hatalmas érdeklődést és lelkesedést fog kiváltani a magyar társadalom egyes csoportjaiban. A ma tapasztalt jelenség csak közvetve kapcsolható az 1960-as években Moszkvában antropológiai tanulmányokat folytató Tóth Tiborhoz, aki – többek között tanárától, S. A. Tokarev etnográfustól – tudomást szerzett az orosz tudományosságban már régóta meglevő hipotézisről, amely szerint Közép-Ázsiában a *magyar* etnonimára

hangzásban meglepően hasonlító elnevezések feltehetőleg magyar eredetűek.¹ Úgy tűnik, hogy e nézetet Tóth Tibor elfogadta még mielőtt kutatásai során személyes kapcsolatba került volna a kazakisztáni *madijar*okkal – szerinte *madiar*okkal –, majd ebben a szellemben tájékoztatta felfedezéséről a hazai közvéleményt.²

Közel negyven esztendő múltán Tóth Tibort követve kereste fel Benkő Mihály a kazakisztáni *madijar*okat. A turgaji madiar törzs című tanulmánya (Benkő 2003a) után A turgaji madiarok címmel még ugyanabban az évben kiadott fotóalbumának az alcíme határozott állásfoglalást tükröz: „Keleti magyar néptörödék Kazakisztánban” (Benkő 2003b). Öt évvel később ugyanazok a *madiarok* már mint „magyar kipcsakok”, illetve „kipcsak-magyarok” jelennek meg a szerző újabb képeskönyvében (Benkő 2008).

Tanulmányunkban megvizsgáljuk, hogy van-e alapja a kazak *madijar* nemzetség-név magyar népnévvél való – már korábban is megkísérelt – azonosításának, s ennek a kérdésnek a megválaszolását hogyan segítheti két másik madijar névnek – az *Aldijarnak* és a *Hudijarnak* – az etimológiája.³

¹ Veres Péter etnológus szíves szóbeli közléséért ezúton mondok köszönetet. Veres Péter határozottan bírálja azokat, akik S. A. Tokarev véleményét követve, filológiaiilag teljesen megalapozatlanul próbálják összekombinálni a közép-ázsiai kazakoknál kimutatott *madijar* személy- és nemzetségnevet a magyar népelnevezéssel (Veres 2005: 893). „Az említett kazah szónak népnévünkkel való összevetését a némileg félrevezető orosz transzkripción keresztül (*madjar* ~ *magyar*) alapvetően hibás hipotézisnek kell tartani” (Veres 2006: 591).

² Tóth Tibor jelentésében ezt írja: „váratlanul kiderült, hogy a köztársaság Kusztanaji területén egy magyar [!] csoport él” (Tóth 1966a: 140). Máshol megjelent beszámolójában „magyar (madiar)” csoportot említ (Tóth 1966b: 284, 297), majd így folytatja: „minden lehetséges időt a magyar (madijar) [!] csoport törzsi-nemzetségi helyzetének megállapítására használtam fel” (Tóth 1966b: 284), „a magyar (madiar) [!] csoport az előző évszázadokban a kazák nép Középső Zsuzához tartozó Argün törzsszövetségén belül foglalt helyet, mint **egyetlen törzs** [kiemelés tőlem, B. I.]” (Tóth 1966b: 284). A „szenzációs felfedezés”-ről az özbek és kazak lapok után tudósított a korabeli magyar sajtó is. Aczél Kovách Tamás: Ismeretlen magyar [!] törzs a Turgay mentén (Magyar Hírlap 1967. október) címmel írt róla, de megjelent írása a Magyar Nemzetben is (Ismeretlen magyar [!] törzsre bukkant egy budapesti tudós Kazahsztánban és Üzbegisztánban. Magyar Nemzet 1967. november 6.).

³ Az adatbőség és a kérdés megoldásához szükséges nagyon is szerteágazó magyarázatok csoportosíthatósága érdekében, meglehet, szokatlan módon, igyekszünk elválasztani egymástól a tanulmány adatközlő és elemző-értelmező, vagyis etimológiai részét. Ez azt jelenti, hogy az Adattárban nem adjuk meg az egyes nevek jelentését, mivel az egy-két szóval úgysem lehetséges, a bővebb magyarázatok pedig szétszabdalnák és felesleges ismétlésekkel terhelnék az Adattárat, elterelve az olvasó figyelmét magukról az egymással összefüggő adatokról. Másrészt az etimológiai magyarázatok során sem soroljuk fel példaként az összes rendelkezésre álló adatot. További illusztráló anyagot ez esetben is az *Adattárban* kell keresni. A nevek értelmezésével, kapcsolatos szerzői állásfoglalásra ott csupán a forrásadatok transzkripciója vagy transliterációja utal. – E döntésünket az is motiválta, hogy a három név etimológiáját – amennyire lehetséges – összevontan kívánjuk tárgyalni, mivel a vizsgált nevekben meglevő **azonos** vagy **hasonló név-elemek** erősítik a javasolt etimológia hitelét. Teljesen nyilvánvaló, hogy a vizsgált nevek között

A madiarok eredetmondája szerint ugyanis két fiútestvér, Hudijar és Madijar a Volga mentén élt, mígnem elhatározták, hogy elköltöznek nyugat felé. Madijar egy szarvast követve célhoz is ért, Hudijart azonban elfogták és megölték.⁴ Egyes változatokban szerepel a harmadik testvér, Aldijar is.⁵

Előrebocsátjuk, hogy *Aldi-yar*, *Hudi-yar* és *Madi-yar*⁶ nevének egyidejű elemzését nem csupán a nevek formai összecsengése, mondhatnánk rímélése, nem is a szóban forgó személyek legendabeli rokonsága, hanem elsősorban a kazak törzsi-nemzeti rendszerben az általuk megnevezett nemzetségek között esetenként fennálló valós etnikai viszony, azaz rokonság indokolja.

1. Formai jegyek, írásképek

Kezdjük a formai jegyek, vagy még inkább a forrásadatok írásképeinek a vizsgálatával. Meg kell kísérelnünk annak tisztázását, hogy a rendelkezésünkre álló nevek írott alakja (helyesírása) milyen hangsort rögzíthetett a lejegyzés pillanatában, illetve milyen olvasatot tesz lehetővé jelenleg.

1.1. A *-yar* ~ *-yār* (~ *-yār*) komponens írott alakjai és olvasatuk

A vizsgált nevek esetében a legkisebb gondot a *-yar* névelem hangtani értékelése jelenti. Mindhárom személynév és a belőlük származó nemzetségnevek (lásd az Adattárban) *يار*, *-яръ*, *-яр*, *-йар*, *-уар*, *-yar*, *-iar* írásmódja kizárólag a *yar* ~ *-yār*, a formai összefüggés van. Az pedig, hogy fogalmi kapcsolat van-e közöttük, reményeink szerint a tanulmány végére kiderül.

⁴ A kazak legendákban ez állítólag azt jelenti, hogy az illető nép kettévált (vö. Benkő 2003a; Benkő–Khinayat 2007: 29). Az utóbbi helyen nincs megemlítve, hogy melyik testvér követte a szarvast. Persze sokan óhatatlanul a krónikáinkban szereplő, csodaszarvast üldöző testvérpárra, Hunorra és Magorra gondolnak. A Csodaszarvas című folyóirat II. kötetében Fodor István szentelt a csodaszarvas-legendának alapos tanulmányt (Fodor 2006: 9–37), amelyben utal a legenda széles körű eurázsiai elterjedtségére is.

⁵ A három fiútestvér történetét az arjün törzs származási legendái között találjuk meg. Ez a törzs a kazak középső horda meghatározó törzsi-nemzeti csoportja volt. Névadó őse a kazak eredetmondák szerint Arjün, aki 106 esztendősen vette el harmadik feleségét, Aynaközt (Beysenbayüli 1994: 122). Tőle született Tembiszopi (kazak alakja átírásban: Tānbišüpi; Beysenbayüli 1994: 122) nevű fia, akinek hatodízigleni utódai között volt három fiútestvér: Aldijar, Hudijar és Madijar. Az idő múlásával, ahogy leszármazottaik és állataik is szépen gyarapodtak, az utódok együttesen átköltöztek a Torgaj-medencébe, s ott élnek mind a mai napig. Madi-yar és Aldi-yar mesés történetét, amelyet itt nem fejthetünk ki a maga teljességében, Orunbaszar Turasov kazak történész gyűjtéséből közli Benkő Mihály (2003b: 123–125). A torgaji medencében jelenleg kb. 900–1000 fő madijar nemzetséghez tartozó személy él (i. m. 16).

⁶ A továbbiakban e neveket is az egyszerű turkológiai átírásnak megfelelően *Aldi-yar*, *Hudi-yar* és *Madi-yar* alakban közlöm.

palatális hangrendű nevek -*яр* végződése pedig elméletileg a -*yär* olvasatot is lehetővé teszi, például: *Мәдияр* = *Mädi(y)-yar* ~ *Mädi(y)-yär*.

1.2. Az *aldi-* ~ *ħudi-* és *madi-* (~ *mädi-*) komponens -*di* szótagjának jelölése és hangértéke

A forrásadatok -*di* szótagját a $\text{ɟ} > -\text{du}, -\text{ɖy}, -\text{di}, -\text{ɖb}, -\text{di}$, betűkapcsolatok jelölik. A *d* mássalhangzó írása teljesen szabályos és következetes. Egyedül a tatár eredetű csuvas *Алтияр* ~ *Алдияр* nevekben váltakozó *m* ~ ɖ miatt gyanakodhatunk a zöngétlen média (*D*) meglétére, ezért a csuvas nevek *Aldi-yar* olvasata tűnik helyesnek.

A cirill betűs adatok -*du-* ~ -*di*⁷ és -*ɖy-* szótagjának hangértéke török (és persze magyar) anyanyelvűek számára teljesen egyértelmű: palatális hangrendű nevekben -*di-* ~ -*diy-*, veláris hangrendűekben -*di-*. Gyanítjuk azonban, hogy egyes esetekben a *ɖy* betűkapcsolatot a *di* szótag jelölésére használták éppen azért, mert kemény *d* után az oroszban lehetetlen *i*-t ejteni, vagyis a *y* betű itt a *d* kemény ejtését mutatja, miközben maga egyfajta *i* szerű magánhangzót jelöl. Ezért olvasható például *Туньшаев алдыяр* és *худыяр* adata *aldi-yarnak*, illetve *ħudi-yarnak*, annál is inkább, mert a hiteles kazak források egyértelműen ezt támogatják.

A török nyelvek idegen eredetű szavaiban, valamint török szavakban bizonyos fonetikai helyzetekben és egyes nyelvjárásokban a magánhangzó-harmónia nem érvényesül. Ekkor előfordulhat a -*di-* szótag mély hangrendű szavakban is (pl. *aldi-yar*, *qüdi-yar*, *madi-yar*). Külön fel kell hívnunk a figyelmet azokra az esetekre, amelyekben a -*ɖy-* betűpárt magas hangrendű szavakban látjuk (*ħuday-mendi* [Худайменды], *joğarı-çekti* [Джогары-чекты] – *Туньшаев* 1925: 69;⁸ *Туньшаев*-nál a -*berdi* 'adott, adta' komponens rendszerint -*berɖy*⁹ alakban jelenik meg). Ennek két oka lehetséges: 1. az orosz ajkú közvetítő (íródeák) a kérdéses névnek az [i] hang előtti kemény (tehát nem palatalizált, azaz nem lágy!) [d] hangját kívánta az oroszul tudók számára egyértelműen jelölni; 2. egy török (kazak, karakalpak stb.) redukált (vagy csak rövid,

⁷ Az 1917-es írásreform előtt a cirill ábécé *u* és *i* betűje egyaránt az [i] hangot jelölte. Használatuk azonban eltért: *i* betűt írtak a magánhangzók és a [j] hang előtt (pl. *биография*, *ближний*, *июль*), más helyzetben viszont *u*-t kellett írni. Azonkívül az *u* és *i* közötti különbséget az egyformán hangzó, de eltérő jelentésű szavak (pl. *мир* 'béke' – *мир* 'világ') megkülönböztetésére is használták (http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/GRAFIKA_1_ORFOGRAFIYA.html?page=0,5). A modern kazak ábécében az *u* hangértéke [iy] ~ [iʏ] (bizonyos fonetikai helyzetekben [iɯ] ~ [iʋ]) diftongus, illetve hosszú [i], pl. *диқан*, *дизе*, az *i* ugyanakkor a rövid, „egyszerű” [i] jele, pl. *тіл*, *сіңлі*, *жеті* stb. (vö. *Wäliev–Aldaševa* 1988: 101–102; *Aralbaev* 1988: 73; *Kenesbaev–Musabaev–Netalieva* 1973: 106).

⁸ Világosan látható, hogy az orosz közvetítésű adatok egy régebbi nyelvi állapotot, vagy nyelvjárási sajátosságot tükröznek. E név mai irodalmi nyelvi alakja ugyanis *жоғары иекті* (*Beysenbayұılı* 1994: 122).

⁹ Helyesen: -*berɖi*.

de a palatális [i]-től mindenképpen eltérő és semmiképp sem palatalizáló hatású!) magánhangzót ([i], [ə]) szándékozott írásban rögzíteni.

Hogy a *ɔ+bi* betűkapcsolat semmiképpen sem jelölhet [dʲ] (= *gy*) mássalhangzót, könnyen belátható a felhozott példák és a közismert orosz ortográfiai szabályok alapján. A török nyelvek általános fonetikai normáinak megfelelően az [e], [i] és [j] hangok nem lágyítják (palatalizálják) az előttük álló [d] és [t] mássalhangzókat.¹⁰ A modern török irodalmi nyelvek cirill alapú írásrendszere teljes mértékben erre az evidenciára épül. Ez érvényesül a *de = de, du = di, di = di, dio = dü ~ me = te, mu = ti, mi = ti, mio = tü* stb. megfelelésekben. A 18–19. századi közép-ázsiai törökségre vonatkozó orosz forrásokban meglevő török tulajdonnevek tízezrei bizonyítják, hogy esetükben a fenti cirill betűkapcsolatok *ð, m* betűje sohasem jelölt [dʲ], [tʲ] mássalhangzót! A fentieket összefoglalva le kell szögezni, hogy a török nyelvekben a palatális magánhangzóknak ([e],[i]) „oroszos” palatalizáló hatása nincs, ezért az *Aldi-yar, Hudi-yar* és *Madi-yar* névnek eredetileg (!) – értelemszerűen – nem lehetett [dʲ] mássalhangzós hangalakja. Különböző az altaji törökben, a jakutban, egyes tatár és kazak (pl. uráli) nyelvjárásokban a szókezdő *j*-nek [dʲ] felel meg (vö. SIGTJa 263, 267, 268, 273).

Valószínűleg csak orosz ortográfiai kérdés a *-ɔb-* használata a *мадыяр* (= *madi-yar*) nemzetségnévben.¹¹ Az orosz íródeákok és/vagy kutatók (mint pl. Kazancev, Aristov és mások) a kazakoktól hallott **madʲ-yar* hangsorban a [dʲ] hangkapcsolatot palatalizált [dʲ]-nek fogták fel, s a számukra ismerős *vengr* ’magyar’ jelentésű *мадыяр* szóval azonosították, és a szokásos helyesírási gyakorlatnak megfelelően rögzítették írásban. A baskír *mõhämädjâr* (*мөхәмәдӱәр*) nemzetségnév példája is azt tanúsítja, hogy még a *ь* sem lágyít minden esetben, mert amint látjuk, a név orosz átírásban *мухамедьяр*. És ugye senki sem gondolja, hogy az a baskírban [muhamedʲar]-nak hangzott valaha is. Ugyanezt bizonyítja a kazak *Müqamediya* (*Мүқамедия*) és *Ahmetiy-yar* (*Ахметияр*) személynév, amelynek orosz átírása (illetve adaptációja) *Мухамедья*, illetve *Ахмедьяр* (Žanuzakov–Esbaeva 1988). Hasonlóképpen a tatár *Däwlät-yar* név cirill betűs alakja *Дәүләтьяр*, amelyben a [t] mássalhangzó szintén nem lágy (Sattarov 1981). A bemutatott példák alapján teljesen világos, hogy az adott török nyelvben kemény [d]+[i] ~ [d]+[i] hangkapcsolatot az orosz minden további nélkül írhatja *ɔb*-vel, s ejtetheti [dʲ]-vel, vagy ahogy akarja, az nem döntő bizonyítéka annak, hogy egy így átírt névben eredetileg is [dʲ] hang volt.

¹⁰ Erre számtalan kazak közszó példát sorolhatnánk fel, többek között: *әділет, дихан, қадім, диқин, ділда* stb. (Wäliev–Aldaševa 1988: 101–102). Természetesen a [di] szótagban ejtett [d] mássalhangzó palatalizáltsága kismértékben eltér a [di] szótagban kiejtett [d]-étől, de sohasem éri el az azonos fonetikai helyzetben ejtett orosz [dʲ] légysági fokát.

¹¹ Agyagási Klára hívta fel a figyelmemet egy 15/17. századi orosz orvosi könyv *мадыяна* szavára, amely a latin *vena mediana* ’középső könyökvéna’ terminus cirill betűs átírásában szerepel (vö. Filin 1982).

Hasonlóképpen nehezen hihető, hogy a 19. századi kopszki járásban¹² élt egy vagy több *Мадьяръ* nevű személy (lásd Adattár), akinek nevét a helybeli kazakok oly világosan ejtették [mad'ar]-nak, hogy az orosz összeíró (lejegyző) csakis ilyen formában írhatta le. Ugyanakkor és ugyanott voltak azonban még ketten, akiket *Мадияръ* néven írtak össze. Miért? Hiszen a *Мадьяръ* alak teljesen szabályos és szokásos írott alakja az oroszban a *magyar* népnévnek. Ha az utóbbi két személy neve annak felelt volna meg, nyilván ugyanúgy is írták volna.

A fenti bekezdésekben azt bizonyítottuk, hogy török szavakban, nevekben a cirill *i* nem jelöl lágy-ságot. Ha pedig nem, akkor csakis valamiféle [i] magánhangzót jelölhet, anélkül hogy közben az előtte álló mássalhangzó lágy-ságára utalna. A krími tatár *Кудияр* nevet például még ma is [qudiyār]-nak ejtik, ahogy erre Henryk Jankowski határozottan utal (Jankowski 2006: 887). További kazak példák: *Алдияръ* (lásd Adattár), *Бахтияръ* (Grodekov 1889: 173), *Бердияръ* (i. m. 97), *Данияръ* (i. m. 197; SODž 14), *Достияръ* (Tillo 1873: 87), *Куниьяръ* (Krasovskij 1868: I/349), *Мандияръ* (SOK 182) ~ *Мендияръ* (Levšin 1832: III/196) stb. Az ehhez hasonló esetekben az *i* előtti *d*, *t*, *n* mássalhangzó sohasem lágy.

Véleményünk szerint a *Мадияръ* (= *Madi-yar*) alakváltozat az elsődleges és helyes névalak, míg a *Мадьяръ* (átbetűzve: *mad'-yar*) annak másodlagos alakváltozata, amelyet feltehetően [i] hanggal ejtettek ki, ezért pontos átírása: *madⁱ-yar*.

A vizsgált nevek *-di(y)-* ~ *-đi(y)-* szótagjának [i] ~ [i̇] magánhangzóját, esetenként [iy] ~ [i̇y] kettőshangzóját, az arab ábécé ع, illetve ع betűi jelölik, amelyeknek a törökben szokásos hangértéke: [i], [i̇], [y] vagy [i̇]. Ahmet Bajtursunov (1873–1937) 1912-ben, amikor az új (reformált) kazak-arab ábécét összeállította, határozottan elkülönítette e két betű kazak nyelvi használatát. Szándéka szerint a ع jelölte a palatális [i] és veláris [i̇] (rövid) magánhangzókat (cirill: *и ~ и̇*), a ع betű pedig az [iy] ~ [i̇y] ([i̇y] ~ [i̇y]) diftongusokat (cirill: *и ~ и̇и̇*; Mahmudov 1954: 521) és nyilvánvalóan a szó belseji [y] mássalhangzót.

Ennek a helyesírási elvnek a többé-kevésbé következetes megvalósulását látjuk az ún. omszki magyar kipcsek sezsere neveiben (Benkő–Khinayat 2007: 132–146; Benkő 2008: I–XV). Ezért a leszármazási tábla összeállítása, illetve első lejegyzése csakis 1912 utánra tehető.

A fentiek alapján a tanulmány tárgyát képező *مادييار* ~ *мадияр* (Benkő–Khinayat 2007: 59, 87; Benkő 2008: 32) és *مادييار* névváltozatot (Benkő 2008: 123, III. tábla) – figyelembe véve a cirill betűs alakokat is – nagy valószínűséggel a következőképpen írhatjuk át, illetve olvashatjuk: *madiyār* ~ *madīyār*. Az arab betűs *مادييار* változatnak (Benkő 2008: 1, 113, 118, VIII. és XIII. tábla) a *d*-je után *ι* következik, ami Bajtursunov ábécéje szerint egyértelművé teszi a teljes értékű [i] magánhangzóval való [di] olvasatot, s egyben kizárja a [dⁱ]-s olvasatot.

A mai kazak ábécében az [iy] ~ [i̇y] ([i̇y] ~ [i̇y]) diftongus, valamint az idegen (arab,

¹² Katonai körzet a nyugat-szibériai szemipalatyinszki területen, a Balhastól keletre, a kínai határon. Kopszki járásközpontot a kozákok alapították 1846-ban.

perzsa, orosz) eredetű szavak [i] és [ī] hangjainak a jelölésére az *u* betűt használják. Ennek megfelelően a *мадиар* név olvasata *madiyar* (tagolva: *madiy-ar*, morfémák szerint: *madi-yar*), a *мадияр* változaté pedig *madiyyar* (elemeire tagolva: *madiy-yar*). A kérdéses névvel tökéletesen azonos hangtani szerkezetű neveket vizsgálva azonos eredményre jutunk: az *алдияр* név olvasata *aldiy-yar*, a *құдияр* névé *qūdiy-yar*. További példáink a fentiek igazolására: *достияр* (olv. *dostiy-yar*), *мадияр* (olv. *mādiy-yar*), *молдияр* (olv. *moldiy-yar*).

Csak **erős orosz nyelvi hatásra** lehetne e nevek olvasata, pontosabban eredeti hangzása **ald'iyar*, **mad'iyar*, **qūd'iyar* ~ **hūd'iyar*, **dost'iyar*, **mold'iyar*. Az orosz hangalak (vagyis kiejtés) azonban a vizsgált nevek etimológiáját lényegében nem befolyásolja.

2. A *-yar* ~ *-yār* (~ *-yār*) névkomponens jelentése és eredete

Nézzük meg ezek után, hogyan magyarázható a kérdéses nevek közös eleme, a rímélet és a hasonlóságot leginkább biztosító *-yar*. Török tulajdonnevek összetevőjéről lévén szó, lapozzuk fel először az Onomasticon Turcicumot (Rásonyi–Baski 2007) a *Yar* címszónál, ahol meg is találjuk. Az ujgur *Yar-oyiltól* a nogaj *Yar-boldūg* több ilyen kezdetű személynevet is találunk, például: *Yar-baba*, *Yar-bek*, *Yar-molla*, *Yar-oyli*, *Yar-bol*, *Yar-boldi* stb. Ha pedig a nevek vége alapján is kereshetünk az adatbázisban,¹³ akkor még nagyobb számú *-yar* végű névre bukkanunk, olyanokra, mint például: *Abiz-yar*, *Bahti-yar*, *Berdi-yar*, *Dāwlat-yar*, *Hojam-yar*, *Keldi-yar*, *Qutli-yar*, *Mendi-yar*, *Meḡli-yar*, *Saltan-yar* stb.¹⁴

A keresett komponens pedig nem más, mint a török nyelvekben legalább a 11. századtól kezdve *yar* ~ *yār* ~ *jar* ~ *žar* stb. változatban és 'barát(nő), társ, segítő, szerető' jelentésben használt perzsa *yār* szó. Vö. perzsa یار (*yār*) 'drug, priatelj, podrug; vozljublennyj; pomoščnik' (PRS), ebből az ujgur *yar* 'drug' (DTS), középkipcsak *yār* 'dost, sevgili, arkadaš' (KTS), azeri török, krími, kazáni tatár, oszmán-török *yar* 'die Geliebte, der Genosse, Gefährte, Freund' (Radloff 1893: III/101), karakalpak *yar* 'ljubimyj, vozljublennyj' (KkRS), egyéb török nyelvi adaptációira vö. kazáni tatár *jar* 'drug' (Ostroumov), baskír *yār* 'vozljublennyj, vozljublennaja' (Uraksin 1996), özbeg *yār* (öp) 'vozljublennyj, milyj' (UzRS 145), tarancsi *yār* 'Gefährte, Helfer, Beistand' (Radloff 1893: III/101); karakalpak nyelvjárás *jar* ~ *žar* 'ljubimyj, milyj' (Baskakov 1951: 338); kazak nyelvjárás *jar* 'Hülfe, Beistand; Freund, Gefährte, Liebhaber' (Radloff 1893: IV/25); kazak *žar* (!) 'suprug, suprug; ženih, nevesta' (KzRS; Keņesbaev 1959–1961).

A *yār* szó névszóképzői funkcióban is használatos a perzsában. Ennek példáját látjuk a *beḡtyār* 'glücklich', *hōsyār* 'verständnis', *dāmyār* 'Jäger', *šehryār* 'Herrscher'

¹³ Az általunk kifejlesztett és folyamatosan bővített Database of Turkic Proper Names (DTPN), jelenleg már 100 000-et meghaladó számú névadatot tartalmazó török tulajdonnévi adatbázis.

¹⁴ Rásonyi–Baski (2007) több mint 50 *-yar* komponenssel végződő személynevet hoz.

stb. szavakban (Horn 1893: 251).¹⁵ Az ily módon képzett szavak a perzsa férfinevek kedvelt elemeivé váltak,¹⁶ s mint ilyenek, a perzsából iszlám vallási és divatnévként széles körben elterjedtek a török világban is.

A *žar* ~ *žar* elemet tartalmazó nevek (pl. *Aman-žar*, *Däwläť-žar*¹⁷, *Esen-žar*, *Žarbol* ~ *žar-bol*, *žar-boldi* ~ *žar-boldi*, *Žar-müqambet* ~ *Žar-mayanbet* ~ *žar-mambet*, *žar-murza*) tanulsága elsősorban az lehet, hogy ezek az összetett nevek azután keletkeztek a kazakban, hogy a szókezdő *y* → *ž* → *ž*-váltás már lejátszódott a perzsa eredetű *žar* jövevénytől elején.

3. Az *aldi-*, *žudi-* és *madi-* névelem etimológiája

A *-žar* perzsa eredetű névelem jelentésének és funkciójának tisztázása után lássuk, miről vall az előtte álló *aldi-*, *žudi-* és *madi-* komponens. Már első ránézésre a török nyelvek idegen elemeinek tűnnek. Erre utal mindhárom esetben a vegyes hangrend, amely ugyan „valódi” török szavakban is előfordulhat bizonyos fonetikai helyzetekben és bizonyos nyelvjárásokban, de általában nem jellemző a török nyelvekre. Különben pedig eredetileg török szavak nem kezdődtek *h* (*h* ~ *h*) és *m* mássalhangzóval.

Žanuzakov kazak névkutató megállapítása szerint a közép-ázsiai névkinccs az iszlám hatására a 10. századtól kezd feltöltődni arab-iráni elemekkel. Az Arany Horda írott forrásai az arab–perzsa nevek növekvő befolyását mutatják a 13–14. században, s ez a folyamat, főleg a déli területeken, felerősödik a 17–18. században (Žanuzakov 1982: 15; Ahmetzjanov 1991: 101–107).

Mindezek alapján teljes joggal tételeztük fel a vizsgált nevek, névelemek idegen, elsősorban arab–perzsa eredetét. Kutatásainkat és az anyaggyűjtést ebben az irányban folytattuk, s az eredmény, amelyet a jelen tanulmányban adunk közre, igazolta feltételezésünket.

3.1. *Aldi(y)-žar*

Főbb alakváltozatai: *Allah-žar*, *Alla-žar*, *Ala-žar*, *Alli-žar*, *Alda-žar*, *Aldi(y)-žar* (a további adatokat lásd az Adattárban).

¹⁵ Az Ezeregyéjszaka meséinek királyát például *Šahr-yarnak*, a 'város barátja'-nak (azaz királynak) nevezték (Ahmed 1999: 196).

¹⁶ Például: *Ađaryār* (اذر یار), *Esfändiyār* (اسفندیار), *Izädyār* (ایزد یار), *Bäht(i)yār* (بخت یار), *Bähmānyār* (بحمن یار), *Hodāyār* (خدایار), *Dästyār* (دست یار), *Ramyār* (رمیار), *Šähriyār* (شهریار), *Kamyār* (کمیار), *Kušyār* (کوش یار), *Mehriyār* (مهریار), *Mähnyār* (مه یار) (PRS 2: 773–782). Lásd még Justi (1895: 145).

¹⁷ Tatár név a 16. század közepe tájáról. Akkoriban volt és ma is van *-žar* végű (*Däwläť-žar*) változata (Rásonyi–Baski 2007; Sattarov 1981).

Jelentése: 'Allah barátja,' Allah segítője, kegyeltje; isten szolgája (= muzulmán)' (Satarov 1981: 32; Aydın 2002); 'felség' (az uralkodó megtisztelő titulusa megszólításkor).

Összetett személynév és titulus, amely az idők folyamán a törzsi-nemzetségi előjárók nevéként a nemzetségevek között is megjelent. A *-yar* elemet 1.1. és 2. alatt már részletesen ismertettük. A név első fele is könnyen értelmezhető a következő szótári adatok alapján: közép-kipcsak *Allāh* 'Allah, Tanrı [= Allah, isten]' (KTS), oszmán-török, türkmén *allah* 'Gott' (Radloff 1893: I/398), kazak, kazáni és krími tatár *alla* 'Gott, Allah' (Radloff 1893: I/397), karakalpak *alla* 'allah, bog' (KkRS 772), kazak, kirgiz *alda* 'Gott, Allah' (Radloff 1893: I/412), kirgiz *alda* 'allah' (Judahin), végső fokon mindegyik az azonos jelentésű arab *الله* (*allāh*) szóból származik. Az *alda* > *aldi* változás okát lásd alább.

Általában *Allah*, *Ḥuday*, *Tājri* (isten) nevének használata önmagában nem, csakis egyéb névkomponensekkel együtt volt megengedett (Sadyhov 1984: 214). Ilyen névelem volt a *-yar* 'barát' mellett a *-qul* 'szolga, rab', *-quli* 'szolgája, rabja', *-bay* 'úr, gazda', *-bek* '(nemes) úr', *-bende* ~ *-mendi* 'fegyverhordó, (rab)szolga' stb. (e másodlagos komponensek szerény gyűjteményét tartalmazza Rásonyi–Baski 2007: LXIII–LXXIV).

Az itt vizsgált névváltozatok mindegyike végső soron az arab eredetű *Allah* és az iráni (perzsa) eredetű *yar* szavak összetételére vezethető vissza. Az uralkodóknak kijáró megtisztelő titulus is ugyanezekből a szavakból származik. Vö. kazak *aldiyar* 'Ehrentitel eines Fürsten (Sultans)' (Radloff 1893: I/419), kazak *aldiyar* 'Ḥan sultanlardin tituli [=kánok, szultánok méltóságneve]' (Kenjesbaev 1959–1961), kirgiz *aldayar* 'početnyj titul hana, vладыki, monarha' (Judahin 1965).

A szótári adatok és a nevek vizsgálata alapján a következő hangváltozások valószínűsíthetők:

1. Az eredeti arab *allāh* szó hosszú magánhangzója lerövidült, a szóvégi *h* pedig az általános tendenciának megfelelően egyes török nyelvekben lekopott, míg másokban megmaradt: *allāh* > *allah* (oszmán-török, türkmén, közép-kipcsak, karacsáj-balkár) ~ *alla* (kazak, tatár, karakalpak); például: *Allah-yar* ~ *Alla-yar*.

2. Az *-ll-* elhasonulása következtében keletkezett az *alda* változat; például: *Alla-yar* ~ *Alda-yar*, *Allah-bergän* ~ *Alla-bergen* ~ *Alda-bergen*, *Alla-nazar* ~ *Alda-nazar* (hasonló példák tucatjait lásd Rásonyi–Baski 2007).

3. A szóvégi *a* a rákövetkező *y* hatására sporadikusan *i* ~ *i*-re változik,¹⁸ tehát *alla* + *yar* > *alli-yar*, *alda* + *yar* > *aldi-yar* ~ *aldi-yar*; például: *Alla-yar* ~ *Alli-yar*, *alda-yar* ~ *aldi-yar* ~ *aldi-yar*. Egyébként pedig a kazak dialektusok viszonylatában az *a* ~ *i* váltakozás mindkét irányban (*a* > *i*, *i* > *a*) előfordul (a példákat lásd Amanžolov 1959: 184, 237, 296–297). Több török nyelvjárásban a veláris *i*-ből a szomszédos *y* hatására palatális *i* lesz, így az *aldi(y)-yar* > *aldi(y)-yar* változás teljesen szabályos.

A kirgiz, kazak *alda-yar* ~ *aldi-yar* stb. személynévi eredetű nemzetségnév (lásd Adattár) eredetileg szintén méltóságnév volt, amelyet kánok és főrangúak tiszteletteljes megszólítására használtak, de más török népeknél is meglehetősen elterjedt (a kirgiz nemzetségnévre vö. Karataev 2003). A társadalmi változásokkal együtt a hozzá

¹⁸ A törökországi török és a tatár igeragozásban például az *a+y* > *iy* ~ *e+y* > *iy* változás szinte szabályos.

hasonló méltóságnevek, mint például *-bay* 'törzsfő', *-bek* 'főúr', *-murza* 'az emír fia, az uralkodó dinasztia tagja', *-tarhan* 'uralkodói titulus; adófizetési kötelezettségtől mentes szabad ember' stb. eljutottak az alsóbb néposztályokig, és ott hagyományos személynevekké vagy azok részévé váltak (Sadyhov 1984: 214).

A vizsgált név javasolt etimológiáját támasztja alá az a tény, hogy az „istenes” nevek számos változatát tudjuk kimutatni a török nyelvekből, például: *Allah-birdi*, *Alla-berdi*, *Alda-berdi*, *Aldi-berdi* 'Allah-adta'; *Alla-bay* ~ *Aldi-bay* 'Allah-úr'; *Allah-yar* ~ *Alla-yar* ~ *Aldi-yar* 'Allah-barát(ja)'; *Aldi-berdi* ~ *Huday-berdi*, *Allah-bergen* ~ *Alla-bergen* ~ *Alda-bergen* ~ *Huday-bergen* 'Allah (isten) adta'; *Aldi-bek* ~ *Huday-bek* 'Allah (isten) úr'; *Aldi-yar* ~ *Huda-yar* 'Allah (isten) barát(ja)'. Amint pedig az alább következő bekezdésekben látni fogjuk, így ugyanaz a jelentése, mint *Hudi-yarnak*, és azonos fogalomkörbe tartozik a *Madi-yar* névvel is.

3.2. *Hudi(y)-yar*

Főbb alakváltozatai: *Huday-yar* (~*Hoday-yar*), *Huda-yar* (~*Hoda-yar*), *Quda-yar* (~*Qoda-yar*), *qudi-yar* ~ *qüdiy-yar*, *hüdi-yar* (a többi idetartozó név az Adattárban található).

Jelentése: 'isten (Allah) barátja' (Sattarov 1981: 202; Mirzäjev 1986: 239); 'Allah (isten) segítője [= muzulmán]' (Aydın 2002: *Xudayar* a.).

Összetett személy- és nemzetségnév, amelynek **mindkét komponense perzsa eredetű**. Az összetétel *-yar* elemét 1.1. és 2. alatt tárgyaltuk. A név másik összetevőjének eredeti alakját és jelentését a következő szótári adatok segítségével határozhatjuk meg: toboli tatár *huday*, *hudā* 'Gott' (Radloff 1893: II/1735–1736), altaji török, kazak, kirgiz *quday* 'Gott' (Radloff 1893: II/998), özbeg *hudā* [*hudo* / خدا] 'bog, vladyka' (UzRS), uygur *huda* 'bog' (UjgRS); oszmán-török *hüda* 'Gott' (Radloff 1893: II/1738) < p. *hoday* ~ *huday* (خدای), *hoda* ~ *huda* (خدا) '(Self-existent) God' (Johnson 1852).

A török nyelvi adatok a klasszikus perzsa *huda(y)* szó átvételére utalnak. A jelenlegi tatár névváltozatok *o*-ja (pl. a *Hoda[y]-yarban*) későbbi, másodlagos fejlemény. A szókezdő arab–perzsa *h* egyes török nyelvekben (azeri, oszmán-török, özbeg stb.) megmaradt, míg másokban (pl. kazak, karakalpak, kirgiz, egyes kazáni tatár nyelvjárások stb.) *q*-vá változott. Ezeket a *q*-s adatokat később az orosz forrásokban ismét – tulajdonképpen az eredeti mássalhangzóhoz közel álló – szókezdő *x* (*h*)-val látjuk viszont: a folyamat tehát *huday* → *qūday* → *huday* (*Худаӱ*), további példák az Adattárban. A mai kazak (személy)nevek orosz átvétele során ugyancsak a *q* > *h* hangváltozási tendencia érvényesül (pl. arab *Haydar* → kazak *Қаӱдар* → orosz *Хаӱдар*, arab *Husayn* → kazak *Құсайын* ~ *Хұсайын* → orosz *Хусаин*). Egyes esetekben már a kazak adatokban *q* ~ *h* váltakozás figyelhető meg,¹⁹ például: *Хұсайын* ~ *Құсайын*,

¹⁹ Az arab *h* (*kha*) hang eltér az orosz *h* (*x*)-tól, de egyik sincs meg a kazakban ezért *q*-val helyettesítik, viszont néhány szóban és személynévben (!) megőrződött a *h* hang is (pl. *диқан* ~ *duxан*) (Wäliev–Aldaševa 1988: 102).

Худай-бергенъ ~ Кудайбергенъ, Худай-менде ~ Кудай-менде, худайкул ~ құдайқұл. Gyanítjuk, hogy e váltakozások nagy része nem eredeti kazak nyelvi, hanem csupán az eltérő orosz adaptáció eredményeként keletkezett. A *h* az oroszban nem létező kazak *q* helyettesítése a hozzá közel álló mássalhangzóval, tehát egyszerű hanghelyettesítés. Ezért a *h* kezdetű neveket nem tartjuk eredeti kazak névváltozatoknak. Feltevésünket igazolja az a tény, hogy a Tynyšpaev által közölt *x* (*h*)-val kezdődő nemzetségnevek a hiteles kazak forrásokban (Beysenbayüli 1994; Baiševa 1991; stb.) rendre szókezdő *q* (*q*)-val fordulnak elő, például: *Ходжа/Қожа, Худайке/Құдайке, Худайкул/Құдайқұл* és végül természetesen *Худыяр/Құдияр*.

Feltűnő, hogy a kazakból nincs *Ғуда(y)-яр ~ Құда(y)-яр* nevünk, jóllehet a *Ғуда(y) ~ Құда* – mint fentebb láttuk – más névösszetételekben gyakran szerepel. Ráadásul a kazakban és csak a kazakban van meg a *Құди-яр*, és az orosz közvetítést vagy más (török) nyelvből való átvételt valószínűsítő *Ғуди-яр* változat (vö. kurd *худи* – Justi 1895: 104). Az Adattárban szereplő *Құди-яр* személynév feltehetően a *Құди-яр* nemzetségnévből származik, s így tulajdonképpen „visszakölcsönzés”, hiszen a nemzetségnév maga is személynévi eredetű. A „népi” leszármazási táblák élén és a legendákban felbukkanó *Ғуди-яр* változatok nagy valószínűséggel orosz forráson keresztül kerültek vissza a folklórbá, s ma már mindenki eredetinek véli őket. Az is lehetséges, hogy más török népektől (pl. az özbegektől) kerültek ilyen nevű személyek és/vagy nemzetségek a kazakokhoz. Másrészt egy-egy uralkodó vagy híres személy neve névdivatot teremthetett kisebb-nagyobb etnikai csoportokban.

Ezek után felmerül a kérdés, hogy egyáltalán milyen etimológiai kapcsolat van a *Құда(y)-яр* és a *Құди-яр* között. Hogyan lehetséges, hogy a kazakban a *Құда-яр* és változatai nem, de a *Құди-яр* és változatai (*Ғуди-яр*) előfordulnak? A következőkben áttekintünk több lehetőséget, természetesen annak tudatában, hogy a legjobb magyarázat nem feltétlenül közöttük van.

Kézenfekvő először azokra a hangváltozásokra gondolni, amelyekhez az *Алди(y)-яр* magyarázatakor folyamodtunk (lásd 3.1.). Hangtani szempontból a helyzet teljesen azonos: ott az *Алда-яр > Алди(y)-яр*, itt a *Құда-яр > Құди(y)-яр (~ Ғуди[y]-яр)* hangváltozás okát kellett megfejtetni. Az idézett helyen ezt a *-y-* hatásának vagy a nyelvjárási *a > i* változásnak tulajdonítottuk. Az *Алда-яр ~ Алди-яр* esetében nagy segítséget jelentett az, hogy mindkét változat rendelkezésünkre állt közszóként (mél-tóságnevként) is. A *Құди-яр* és feltételezett eredetije a *Құда-яр* sajnos, nincs regisztrálva közszóként. Ennek ellenére itt is lehetséges a szóvégi *a > i ~ i* változás a rákövetkező *y* hatására.

Némi segítséget nyújthatnak azok a török népeknél (is) használatos nevek, amelyek feltehetően hasonló hangfejlődésen estek át, mint az általunk a jelen tanulmányban vizsgált nevek. Ilyenek a különböző értelmű és döntően **arab** vagy **perzsa eredetű** *-яр ~ -iяр* (< *-i[y]-яр*) végződésű nevek, amelyeknek kialakulását a következőképp gondoljuk: *Allahiяр ~ Allahiяр* (< arab *Allah* + *-i[y]-яр*), *Ahmetiяр ~ Ähmädi-яр* (< arab *Ahmad* + *-i[y]-яр*) 'Ahmed barátja', *Bahtiяр* (< perzsa *Bäht[i]яр* < perzsa

Bäht 'szerencse' + *-i[y]-yar*), *Däwletiyar*²⁰ (< perzsa *Dowlätiyar* < *Dowlät* 'szerencse, gazdagság' + *-i[y]-yar* < arab *Dawlat*), *Dästyär* 'segítő, oltalmazó' (< *däst* 'kéz' + *-i[y]-yar*), *Dostiyar* (< perzsa *Dustiyar?* < *Dust* 'barát' + *-i[y]-yar*), *Ismadiyar* (< arab *Ismat* 'egyszerűség, szerénység' + *-i[y]-yar*), *Izädüyär* (< perzsa *یزاد* 'isten' + *-yar*)²¹ 'isten barátja', *Qüniyar* (< kzk. *qün* 'pénzbüntetés, bírság [gyilkosságért, megnyomorításért]'²² + *-i[y]-yar*); *Mamadiyar* (< *Mamat*²³ + *-i[y]-yar* < **Mahamat* + *-i[y]-yar* < arab *Muhammad* + *-i[y]-yar*), *Mämbetiyar* (< *Mämbet-i[y]-yar* < ... < arab *Muhammad*), *Möhämädüyär* (< *möhämäd* < arab *Muhammad* + *-i[y]-yar*), *Moldiyar* (< *molda!* 'mollah' < arab *Mulla[h]* + *-i[y]-yar*), *Mehriyär* (< *mehr* 'az iráni napév 7. hónapja' + *-i[y]-yar*), *Mähyär* (< *mäh* 'hold' + *-i[y]-yar*), *Sovetiyar* (< orosz *sovet* 'szovjet; tanács' + *-i[y]-yar*), *Šähriyär* 'uralkodó, király' (< *šähr* 'ország' + *-i[y]-yar*).²⁴

Ebbe a sorozatba kiválóan beleillik a legendás három testvér *Aldi-yar*, *Ḥudi-yar* és *Madi-yar* neve is: *Aldi-yar* (< *Alda* < arab *Allah* + *-i[y]-yar*), *Ḥudi-yar* (< *Ḥuda-yar* < perzsa *Ḥodäyär* < *Ḥodä* 'isten' + [-i]-yar), *Madi-yar* ~ *Mädi-yar* (< arab *Muhammad* + *-i[y]-yar*) 'Mohamed próféta barátja, követője'. Mindhárom név azonos szemantikai eleme 'az igaz hit követője, hithű muszlim' elvont jelentés.

A felsorolt nevek jelentős része, mint láttuk, perzsa eredetű vagy perzsa közvetítésű arab név, amelynek záróeleme a jól ismert perzsa *-yär* 'barát, társ' szó, amely gyakori eleme (sőt képzője!) a perzsa férfineveknek (részletesebben lásd 2.). Az idézett példák jól mutatják, hogy a mássalhangzóra végződő eredeti szótőhöz többnyire az *i(y)* kötőhangzóval kapcsolódik a *-yar* elem (pl. *Allah-i-yar*, *Aḥmet-i-yar*, *Dowlät-i-yar*, *Ismad-i-yar*, *Mämbet-i-yar* stb.). Másfelől van a törökben arra is példa, hogy az összetételben nincs *i* kötőhangzó, például: *Mämbet-yar* (< arab *Muhammad* + *-yar*), *Däwlä-t-yar* (< perzsa *Dowlätiyar* < *Dowlät* < arab *Dawlat* 'szerencse, gazdagság' + *-yar*).

Bonyolítja a helyzetet az a tény, hogy az *i* ~ *ï* magánhangzó a törökben megjelenik a *-yar* elem előtt egyes magánhangzóra végződő nevek esetében is, például: a *moldiyar* (< *molda!*), *Aldi-yar* (< *Alda*) és *Ḥudi-yar* (< *Ḥuda*) nevekben. Ebben a fonetikai helyzetben természetesen nem kötőhangzóval állunk szemben, hanem egy magánhangzó-változás eredményeképp keletkezett *i* ~ *ï* hanggal (lásd 3.1. alatt).

A *Qüda-yar* (~*Ḥuday-yar* ~ *Ḥuda-yar*) névváltozatról csak annyit, hogy az

²⁰ E 20. századi karakalpak személynévnek volt már elődje *Däwlä-t-yar* változatban a 16. század végi litvániai tatárok és a 18. századi özbegek között (Rásonyi–Baski 2007).

²¹ PRS II/775. Köszönet Dobrovits Mihálynak, aki felhívta figyelmünket a perzsa-tádzsik *izad* (l) 'isten' szóra. Így az *Izäd yär* 'isten barátja' név a lehető legjobban illik bele az *Aldi-yar*, *Ḥudi-yar* *Teḡri-yar*-féle azonos jelentésű nevek sorába. Magunk korábbi magyarázatunkban tévesen az arab 'izzat' 'tisztelő, hírnév, dicsőség' jelentésű szót vettük alapul.

²² Kazak *қүн* (*qün*) 'пеня за убийство, за увечье' (KzRS).

²³ Számos régi és modern tatár *Mamat* adathoz lásd Rásonyi–Baski 2007. Vö. még kirgiz *Mamat*, kirgiz nyelvjárási *Māmat*, *Māmet*, *Mēmet*, *Mamed* stb. (Žaparov 1989: 50).

²⁴ Az idézett nevek jórészt megtalálhatók Rásonyi–Baski 2007-ben. Jelentésük a *-yar* komponens ismeretében viszonylag könnyen meghatározható, ezért csak a kevésbé átlátható esetekben adunk meg értelmezést. A perzsa nevek forrása: PRS II/773–782.

nyilvánvalóan a ma létező perzsa *Hodā(y)-yār* (خدایار) személynév (PRS II/777) klaszszikus perzsa *Hudā(y)-yār* előzményére vezethető vissza. Ugyanaz a jelentése, mint az *Aldi-yar* és *Tāhri-yar* neveknek: 'Allah (isten) barátja'. Közeli analógiájaként a *quday-qul* 'isten szolgája (rabja)', *quday-mende* 'isten szolgája' stb. személynévi eredetű nemzetségneveket említhetjük. Egyébként a harmadik fiútestvér neve, a *Madi-yar* is – amint alább látni fogjuk – közvetve istennel és az iszlám vallással van kapcsolatban.

3.3. *Madi-yar*

Alakváltozatai: *Madi(y)-yar*, *Madi-yar*, *Mādi(y)-yar* (a további adatokat lásd az Adattárban).

Jelentése: 'Mohamed barátja; Mohamed próféta követője [= muszlim]'.
 Összetett személynév, amelynek *-yar* elemét 1.1. és 2. alatt részletesen ismertettük.

A név első fele a rendelkezésre álló névváltozatok alapján idegen, végső soron arab eredetű. A számunkra elfogadható etimológiát több irányból, több felvetést részben elfogadva vagy elvetve közelítettük meg. A továbbiakban ezeket a lépéseket vesszük sorra.

3.3.1. A korábbi *madi(y)-yar* – magyar azonosítási kísérletek

A *madi-yar* nemzetségnév magyarázatát illetően a legtöbb kutató ez ideig csupán egy-egy, többnyire megalapozatlan ötlet megfogalmazásáig jutott el. Török nyelvészeti képzettség és névtani jártasság híján egyesek a hangzásbeli hasonlóság alapján a teljes *madi-yar* (~ *mad-yar*) – magyar névazonosságot fogadták el, s azt evidenciának tekintve semmilyen további problémafelvetésnek és magyarázatnak nem látják szükségét.

Tóth Tibor antropológus az 1960-as évek második felében a *madiar* nemzetségnevet vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az a *mad* és az *iar* elemekből tevődik össze, ami iráni párhuzamot valószínűsít, s ebből messzemenő következtetést vont le a magyar nyelv iráni eredetére vonatkozóan (Benkő–Khinayat 2004: 9). Ha Tóth Tibor annak idején valóban a *magyar* népnevet hallotta Kazahsztánban, akkor hogyan juthatott eszébe azt *mad* és *iar* összetevőkre bontani? Úgy tűnik, közvetve éppen ő bizonyítja a szóban forgó név *madiar* ~ *madijar* hangzását. Beszámolóiból ugyanis nem derül ki egyértelműen, hogy a helyszínen ő a kérdéses „csoport” nevét milyen hangalakban hallotta. Először arról ír, hogy Alma-Atában és a helyszínen is megerősítették őt abban, hogy „ez esetben nem *madzsarokról*, hanem *magyarokról* van szó”, a folytatás azonban nem egyértelmű: „A Szárükopa-Khonraülő partmenti övezetének *magyar* [!] telephelyein a helyiek szintén *magyar* (*madiar*)-nak [!] neveztek magukat” (Tóth 1966b: 297). Hasonlóan ellentmondásosak a beszámolóiban előforduló, a 2. lapalji jegyzetben már idézett részletek is.

Róna-Tas András legújabb magyar őstörténeti összefoglalásában szintén nem tartja lehetetlennek, hogy a *Madjar* és *Madijar* nemzetség- és családnév a délkelet felé költöző volgai magyarok emlékét őrzi (Róna-Tas 2007: 36). Kár, hogy a szerző nem fejti ki

részletesebben, mire alapozza ezt a feltevését. Ugyanis a kérdéssel alaposan foglalkozó szakirodalomban ezzel szemben az a vélemény fogalmazódott meg, hogy „a volgai magyarság a volgai bolgár birodalom bukása, 1236 után szétszóródott és nyugatra menekült”, s ezt a *možar* elemű helynevek izoglosszája is alátámasztja (Vásáry 2008: 41, 49 stb.).²⁵

Olžobaj Karataev kirgiz történész etnonimaszótárának *madi-yar* (мадияр) névcikkében evidenciaként utal a *magyar* – *madi-yar* névazonosságra, de hogy valami még sincs teljesen rendben az egyeztetés körül, az nyilvánvalóan feltűnt Karataevnek is, mivel a névcikket a következő megjegyzéssel zárja: „A közép-ázsiai törökök a magyarokat (*vengreket*) »madzsar«-nak is nevezték” (Karataev 2003).²⁶

A továbbiak szempontjából is lényeges megjegyeznünk, hogy valójában nem „»madzsar«-nak is [!] nevezték” a magyarokat – ahogyan Karataev fogalmaz –, hanem eredetileg csak annak nevezték őket, amíg nem vették át az orosz *венгр* szót, vagy amíg **orosz közvetítéssel**²⁷ meg nem ismerték a magyarok önelnevezésének az oroszban meghonosodott kiejtését [mad'yar] és írásmódját: мадыяр.²⁸

Mint ismeretes, a mongol hódítás és azon belül a magyarországi tatárjárás eseményeit elbeszélő, 13. század elején keletkezett mongol és perzsa nyelvű források a magyarokat egyöntetűen *maĵarnak* nevezik. A mongol kori (13–14. századi) forrá-

²⁵ Róna-Tas András (1997: 231) a volgai magyarság nyugatra került – feltehető – diaszpóráit térképen is ábrázolja.

²⁶ Kirgiz nyelven: Орто Азиялык түрктөр мадыярларды (венгрлерди) „мажар” деп да аташкан. Hogy egyértelmű legyen, Karataev itt megadja a magyar népvét az orosz *венгр* szóval is! A fordításban a *madzsar* etnonima *dzs*-vel való átírását a kirgiz ж [j] hangértéke indokolja.

²⁷ Az orosz befolyással összefüggésben emlékeztetnünk kell arra, hogy a 16. századtól kezdve az oroszok lettek az északkeleti kazak törzsek szomszédai, ami nagy jelentőséggel bírt e törzsek gazdasági, kulturális, sőt nyelvi fejlődésében. S. Amanžolov kazak történész hangsúlyozza, hogy a kazakok érintkezése az orosz lakossággal az Irtis, Isim és részben a Tobol mentén, illetve az egész Altajban és más északkeleti országrészekben belül sokkal erősebb és közvetlenebb volt, mint nyugaton és délen. A kazakok és oroszok között a 18. századtól kezdődően kialakuló politikai és gazdasági kapcsolatok eredményeképpen sok orosz szó került a kazak nyelvbe, de különösen az északkeleti dialektus szókincsébe (Amanžolov 1959: 169–170, 180). Az orosz művelt köznyelvben éppen e századtól vált szélesebb körben ismertté a *мадыяр* népnév, amely tehát a művelt kazakság nyelvbe aligha kerülhetett a 17. századnál korábban. Jellemző, hogy Č. Č. Valihanov (1835–1865; történész, etnográfus, a kazak értelmiség kiemelkedő alakja) a kazak sztyeppe régi népeit felsorolva, a magyarokat a *мадыяр* szóval jelöli (Valihanov 1964: III/32). Az orosz térhódítás mértékét jellemzi az a tény, hogy 1989-ben Kazahsztán lakosságának 35%-a orosz, 46%-a pedig kazak volt. (Mára az utóbbiak aránya már meghaladta az 50%-ot.) Ráadásul a kazakok mintegy 10%-a ma sem tud kazakul, ugyanakkor 50%-uk jól beszél oroszul (is). Talán ezek a tények kellő mértékben indokolják az erős orosz nyelvi befolyás feltételezését.

²⁸ A *magyar* (мадыяр) nemzetnév az oroszban viszonylag későn, a közép-orosz korban (17. század) a magyarból való közvetlen kölcsönzés (Vasmer 1955: 87) vagy német közvetítés (Preobraženskij 1959: 501) eredményeként jelent meg, és sokáig csak a művelt rétegek ismerték, a népnyelvben nem volt használatos (vö. még SISOvrRJaz 487). A *мадыяр* népnévnek az orosz irodalmi nyelvben való tömeges elterjedése csak a 18. századtól kezdve mutatható ki. Az orosz nyelvjárási szótár címszavai között még ma sem találjuk.

sok *majjar* adatainak egy részét biztosan a Duna–Tisza menti magyar népre és földre lehet vonatkoztatni (Ligeti 1964: 74, 77).²⁹

A szóban forgó *majjar* népnév nyilvánvalóan egy *magyar* alakra megy vissza, azonban ez esetben a **közvetlen átvétel lehetőségét** ki kell zárunk. Ligeti Lajos (1964: 76), abból a feltételezésből kiindulva, hogy a mongolok számára nyugati hódításaik során a perzsa mellett a török, azon belül is a **kun (kipcsak)** volt a nyelvi érintkezés eszköze, lehetségesnek tartja a kun közvetítéssel való *magyar* > *majjar* átvételt. A 9–10. századi arab–perzsa források, valamint azok későbbi másolatai a magyar nép nevét *mǰyrija* (i. h.), illetve *al-mǰyiriya* (Gulya 1997: 86) alakban őrizték meg. Ami mindeképpen közös a régebbi és újabb arab–perzsa–mongol adatokban, az az ősmagyar szó belseji (ugor [ńs] > [jʃ] és az ómagyar kori [dʰ] megjelenése [j] affrikátával (vö. az arab betűs ماجار és مجر adatokkal).³⁰

Hogy az eurázsiai sztyeppen kit és miért neveztek *magyarnak* (persze nem pontosan így, hanem nyelvenként eltérő változatban), annak számos oka lehet. Ezeknek csak egyike a korabeli névdivat, amelynek előidézői általában a történelem ismert szereplői: uralkodók, hadvezérek és hős vitézek. Természetes, hogy a tatárjárás következtében a *magyar* népnév *Majjar* formában személynévként is megjelent. Nevezetes volt például a mongol *Majjar* (Маджар): Toqta(-beki) fia (RaD I/1: 116; I/2: 153, 177), valamint Dzsocsi négy dédunokája is ezt a nevet viselte (RaD I/2: 74, 75, 77, 76). Nem lehetetlen, hogy a volgai, bulgáriai és magyarországi győzedelmes hadjárat emlékére vált divatnévvé Dzsocsi uluszában, az Arany Hordában és annak utódállamaiban; vö. például 1311: Iszmail, *Madzsar* Radzsab fia, volgai (bolgár/magyar?), Csisztopol (Róna-Tas 2007: 36); mongol *Majartai* (-tai képzővel) 'magyar népből, törzsből származó, *Maǰaqan* (a **Majjar* név -*qan* kicsinyítő képzős alakja – Ligeti 1964: 80–81; Róna-Tas 2007: 36); 1332: *Majjar* (ماجار), mameluk-kipcsak emír (Roemer 1960: 369); 1388: *Majjar* (*al-Majjari*), Bireh mameluk-kipcsak kormányzója, aki részt vett a Berkuk elleni lázadásban (Makrizit idézi Weil 1860: I/546).

Vámbéry, a Berezin által kiadott Sejbaniádából 15. századi események kapcsán, közli a Madzsar nemzetségből származó Sejkh Murid³¹ nevét, majd lábjegyzetben a következő megjegyzést teszi: „Nevezetes, hogy itt *Madzsar*, a magyaroknak törökös neve [!], nemzetségnév gyanánt szerepel” (Vámbéry 2006: 379, 401).³² Nagyon lé-

²⁹ Nyitrai István (1997: 105) szerint a perzsa források alapján a *mǰgarī* (~ *mǰgar*), a 12–13. századi mongol források alapján pedig a *mǰār* alak tételezhető fel.

³⁰ Nyitrai (1997: 110) megállapítja, hogy az ismert régi arab–perzsa adatok átírása hiteltelen, belőlük a *magyar* népnév korabeli kiejtésére nem lehet következtetni, s így arra etimológiát sem lehet alapozni.

³¹ Más forrásban *Šayh Mazid-bahadur* néven szerepel, vö. Tavarih-i guzida-ji nusrat-name (MIKH; Akramov 1967: 276, 325).

³² Valihanov (1964: I/554) az özbekek ősei között szintén említ egy *madzsar* (маджар) nevű nemzetséget. Különös, hogy S. A. Tokarev (1958: 345) egy finnugor (!) *madzsar* nevű törzset említ az özbekek között. Tokarev forrása Hanykov 1843-as listája, amelyben azonban nemcsak özbek törzsek szerepelnek.

nyeges a továbbiak szempontjából, hogy Vámbéry nem özbegek közé keveredett magyarokról beszél, hanem csupán arról a szerinte „nevezetes” dologról, hogy az idézett helyen a **magyarok törökök által használt neve**, a *madzsar* nemzetségnévként él.

A mai kazak nyelvben a *maĵar* helyett a *maĵar*³³ alak az ismert, amely ott teljesen szabályos forma, ugyanis a kazakban minden /j/ fonémából /ž/ lett, például a 19. században: *Maĵar (Можарь/Мажарь)* (SOK 220, 304; SOV 12).³⁴

Elméletileg biztosan kizárható, hogy eredetileg a kérdéses *madiar* ~ *madjar* nemzetségnévet a Torgaj folyó mentén vagy bárhol Kazakisztánban ugyanúgy *magyarnak* ejtették, magyar *a*-val és *gy*-vel, mint a magyar Alföldön. Ez már csak azért sem volt lehetséges, mert a kazakban – akárcsak általában a török nyelvekben – nincs /d'/ fonéma. Egyébként a forrásadatok mindhárom vizsgált név esetében kizárják az eredeti [d']-s hangzás lehetőségét (lásd fentebb az *Aldi-yar* és *Hudi-yar* kapcsán e kérdésben felhozott érveket és az azonos betűkapcsolatot tartalmazó egyéb nevek szokásos kiejtését).

Ennek ellenére Babakumar Khinayat állítja, hogy „a »magyar« kiejtésű etnikai elnevezés [vagyis a *madjar* ~ *madijar* – B. I.] [...], talán már a kazak honfoglalás idején [a 15. században – B. I.] megjelent, és **nagyon elterjedt magyar kölcsönszó** a kazak nyelvben. Nem is kerülhetett volna kazak közegbe ez a szó másképp, mint kölcsönszóként, hiszen a török nyelvekben – és általában az eurázsiai nyelvekben – nincsen »gy« betű [hang! – B. I.]. Csak a magyarban. Azonban a »gy« hangot a kazak ember minden további nélkül ki tudja ejteni” (Benkő–Khinayat 2007: 85).³⁵ Ehhez a szerző még hozzáteszi, hogy nyugat-szibériai adatközlőitől saját fülével hallotta „a »magyar« szót mély »a« hanggal kiejtve” (i. m. 86).³⁶

Khinayat ugyanott így folytatja: „Az adott kölcsönszó [a *madjar* – B. I.] népnévként, törzsnévként, nemzetségnévként és személynévként is egyaránt »magyart« jelent kazak nyelven. A Kárpát-medencei magyarokat is így nevezik náluk. Ezt az etnikai elnevezést a kazakok a magyar néptörödékektől vehették át, amikor azok aszimilálódtak a különböző kazak törzsszövetségekbe” (i. m. 85).³⁷

³³ A „мажар (араб. مجري)” népnév a kazak enciklopédia szerint a magyar nép megnevezése az arab és perzsa nyelvben (QSÉ 374).

³⁴ Az orosz forrásadatokban itt-ott felbukkanó *дж* azonban arra utal, hogy egyes nyelvjárá-sokban, például az altaji nyelvjárásban megmaradhatott a korábbi [j] is, míg az uráli kazakban ennek [d'] felel meg.

³⁵ Ezt senki sem vitatja, hiszen csakis így lehetséges, hogy a kazakok is képesek megtanulni oroszul vagy akár magyarul. A /d'/ fonéma azonban ettől nem válik a kazak fonémarendszer részévé.

³⁶ Az eddigiekhez itt csak annyit tennénk hozzá, hogy mi pedig a „bösztörpusztai kurultaj”-on a *madijar* vendégektől a *mazsar* szót illabiális [à]-val hallottuk.

³⁷ Ezeket az állításokat semmilyen szótári adattal sem tudták még alátámasztani. Benkő Mihály egy 1999. évi kiadású kazak értelmező szótárból idézi a *madiar*, *madijar* szó jelentését. (A szótár kazak nyelvű címe hibásan – „Kazak Timinin Sezdigi” formában – szerepel a kötetben. Pontosabb átírása: Qazaq tilinin sözdigi.) Eszerint az a *magyar* szó régies változata, a *mazsar* pedig a népnév Arany Horda korabeli alakja (Benkő 2003b: 130 – 1. lj.). Az 1959-ben megjelent értelmező szótárban (Kenjesbaev 1959–1961) egyik meghatározás sem található.

A fenti idézet – miként a forrásául szolgáló egész könyv – tele van pontatlan adatokkal és helytelen következtetésekkel. Itt van mindjárt a *magyar* „kölcsonszó”, amelyet „madjar”-nak vagy „madijar”-nak írnak (!), és a kazakból hiányzó [dʰ] hang kérdése. Khinayat magyarázatából az következik, hogy a *magyar* „kölcsonszó” annak ellenére „terjedt el” (!), hogy a kazakban nincs [dʰ] hang (illetve /dʰ/ fonéma)! Az átvevő nyelv ilyen esetekben azonban a hiányzó hangot általában egy hozzá hasonló vagy közel álló másik hanggal szokta helyettesíteni.³⁸ Az eredeti magyar [dʰ] hang átvételét és/vagy megtartását tehát ebben az esetben sem lehet feltételezni és bizonyítani, főleg annak tudatában, hogy a mongolkori források feltehetően mind a nyugati, mind a keleti magyarokat már *madzsar* néven tartották számon. Miért és mikor lett volna indokolt a *magyar* változat átvétele? Erre az ismételt átvételre mind a mai napig más török nyelvekben sem került sor. A törökországi törökök is *macar* [maʃar] néven ismernek bennünket, jóllehet tudják, hogy a mi önelnevezésünk a *magyar*.

Ismételten utalni kell arra, hogy a korabeli források alapján közvetlenül a keleti magyaroktól csakis a *madzsar* alak származhat, méghozzá vagy egyszerű átvétel vagy a szokásos hanghelyettesítés eredményeként. Az a tény, hogy az állítólagos *magyar* (valójában azonban *madijar*!) népnéven kívül semmilyen más (közvetlenül vagy akár közvetve átvett keleti) magyar eredetű szót nem mutattak ki ez ideig az érintett kazak nyelvjárások szókincséből, végképp megalapozatlanná teszi az egész *madijar* – *magyar* (név)azonosítást és a hipotézis lelkes műkedvelő hívei által ráépített *madijar*–*magyar* rokonságot, hacsak nincs rá más bizonyítékuk.

Olzobaj Karataev kirgiz történész a finnugor eredetű magyar törzsek és a kirgiz *madi-yar* nemzetség³⁹ etnikai kapcsolatát bizonyíthatónak véli, mondván, hogy erre utaló adatok a kirgiz leszármazási táblákban is találhatóak. Milyen kár, hogy a konkrét adatokat nem közli.⁴⁰ Szerzőnk természetesen tisztában van azzal, hogy a magyarok önelnevezése a *magyar* (oroszul: *мадьяр*), s azzal is, hogy a *madi-yar* nemzetségnév magyarítható a *Muhammad-yar* személynévből, mégis közös nevezőre hozza a két etnikai

A orosz–kazak szótárban (Russko-kazahskij slovar'. Moskva, 1954) viszont megvan a *венгр* = *венгр* (!) és a *мадьяр* = *мадьяр* párosítás, amelynek utóbbi eleme nem azonos a tárgyalt kazak *мадияр* ~ *мадиар* nemzetségnévvel. Az 1975. évi Kazak szovjet enciklopédia (QSÉ) 7. kötetének a megfelelő helyéről (374) sem az olvasható ki, amit Benkó állít. A *мадьяр* (= *mad'jar*) címszó után egyértelmű utalás történik arra, hogy a címszó a *венгр* 'magyar' nyelvi *magyar* szóból származik („венгр magyar”), s az a magyarok önelnevezése („венгрлердің өзіндік атауы. Қ. Венгрлер”). Amint láttuk, utalnak is a „Венгрлер” (Magyarok) címszóra, amelyet a „мадьяр тили” (magyar nyelv), „қ. Венгр тили” (lásd *венгр* [Magyar] nyelv) utalás követ. Szó sincs tehát a kazak *мадияр* ~ *мадиар* nemzetségnévről és annak 'magyar' jelentéséről.

³⁸ Csak tartós kétnyelvűség mellett fordulhat elő az, hogy a tömegesen beáramló idegen elemek meghonosítanak hiányzó fonéma(k)a)t (fonémavariánsokat) a befogadó nyelvben. Erről itt szó sincs, hiszen a kazakban állítólag meglévő „magyar kölcsonszón” kívül más magyar eredetű (gy-t tartalmazó) szót senki sem ismer.

³⁹ A kirgiz *sarū* (*саруу*) törzs egyik nemzetsége (Karataev 2003: 133).

⁴⁰ Csak a Muras (Örökség) című folyóirat egyik cikkére (1991/1: 9) hivatkozik.

elnevezést, s a véletlen névhasonlóság alapján etnikai rokonságot feltételez. Ezzel ő is ugyanabba a hibába esik, mint egyes orosz és kazak kutatók (Karataev 2003: 133).⁴¹

3.3.2. A *Muhammad*ból származó *Mat*- névelem izolálása a *Madi(y)*- *yar* névből

A török onomatológiai szakirodalomban már korábban is utaltak a mindennapi használatra alkalmatlan, hosszú, idegen eredetű nevek rendkívüli mértékű zsugorodására, különösen kicsinyítő-becéző képzők előtt (Mahmudov 1954: 570; Sattarov 1970: 213–214; Ahmetzjanov 1991: 94).

Gafurov, Sattarov, Žanuzakov, Žaparov és mások egybehangzóan megállapították, hogy a *Muhammad* névnek a török nyelvekben akár egy szótagra zsugorodó változata (*-mat* ~ *mad-* ~ *-mät* ~ *-met*) is van, amelyet újabban már szinte névképzőként használnak,⁴² például kazak (*Baymat, Bekmat, Išmat, Tursunmat, Īrmet, Orazmet*), kirgiz (*Qulmat, Nurmat, Ermat, Šermat* – Žaparov 1989: 92), karakalpak (pl. *Dostmat*) stb. személynevekben. A mai ujjur (*Metsali, Mettursun*), özbek (*Madali* [*< Muhammad-Ali*], *Madamin, Mad-Šarif* – Valihanov 1964: III/134, 136, 151, 164 stb.), kazak (*Madali, Madumar, Matbay, Matmurad, Matnazar, Matniyaz*), kirgiz (*Madamin* ~ *Mademin, Madeli, Mademil, Mademir, Matkerim, Matqaliq, Matmurat, Matmusa* – Žaparov 1989: 92) és karakalpak (*Mätniyaz, Mätmurat, Mätseyit*) férfinévben a kérdéses morfémát előképzői (prefixum) szerepben látjuk.⁴³

Gyakorlatilag ebből a felismerésből indult ki legutóbb Somfai Kara Dávid is, aki a kazakisztáni *madjar* nevet az arab *Muhammad* név lerövidült *Mat* változatára és a perzsa *yar* összetételére (tehát a *Mat* + *-yar* komponensekre) vezette vissza, amelynek így a jelentése 'Mohamed segítője, barátja, kedvelője'. Somfai jól látja, hogy a *madjar* név félrevezető orosz transzkripció (még inkább közvetítés) következtében hasonlít némileg a *magyar* népnévhez, amelynek etimológiájához semmi köze, ráadásul – amint ő is hangsúlyozza – a kazakban /d'/ fonéma sincs (Veres 2005: 893, 2006: 591). Ennek az etimológiai ötletnek gyenge pontja az, hogy nem ad magyarázatot a kérdéses név számos változatában meglévő *i* hang megjelenésére (**mat-yar* ~ **mad-yar* > *mad-i-yar*), majd eltűnésére (*mad-i-yar* > *mad-yar*).

⁴¹ A baskír nyelvben – nyilván oroszból való átvételként – megvan a *madyar* (мадыяр) 'венгр (= magyar)' szó, de a Karataev által idézett helyen (Kuzeev 1974: 45) nem találtam. Az Uraksin-féle új baskír–orosz szótár (Uraksin 1996) végén található több mint 2000 törzs- és nemzetség-név között sincs hasonló. Mindenesetre a nogajban is az orosz *vengr* szót használják 'magyar' értelemben (RNS). Úgy tűnik, hogy a karakalpakok a *мадыяр* (= *magyar*) szót még az oroszból sem ismerik, mivel az orosz–karakalpak szótárban ezt találjuk: „мадыяры см. венгры” 'magyarok lásd vengrek', s az utalásnál ez áll: „венгры – венгрлер, Венгрия халқы” 'vengrek – Magyarország népe' (RKkS).

⁴² Žaparov (1989: 50, 92) maga is a *Mamat* < *Muqambet* (< *Muhammad*) arab eredetű személynév-változatokból vezeti le a *-mat* ~ *-mad*, *mäd* ~ *-mät* névképzőt. A képzővé vált névkomponensekről lásd még Baski 2003.

⁴³ A forrásmegjelölés nélküli példákat lásd Rásonyi–Baski 2007: LXXX, illetve a címszavak között.

3.3.3. A *Mad(i)-yar* < *Muhammad-yar* magyarázat – összefoglalva

A szerintünk legmegalapozottabb etimológia kidolgozását – a fent ismertetett részletkérdések megoldása mellett – elősegítették Alim Gafurov tömör névmagyarázatai, amelyekben a szerző megadta a kérdéses (özbeg, tadzsik, perzsa, arab) nevek jelentését és etimonját (vö. Gafurov 1971: 157–239, 1987: 116–214). A *Madali* (< arab *Muhammad* + *Ali*) név kapcsán például megállapította többek között, hogy a *Muhammad-ali* név „nehézsége” miatt először *Mamad-alira* változott, majd tovább zsugorodott *Mad-alira* (i. m. 97). Jó néhány azonos módon keletkezett nevet soroltunk fel 3.3.2. alatt. Ugyanott a szerző azt is megjegyzi, hogy ez a jelenség majdnem minden népnél, tegyük hozzá, főleg személynevek becéző alakjaiban, megfigyelhető. Nem járhatunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a *Madi(y)-yar* ~ *Mad-yar* személynév is hasonló módon keletkezhetett. Kialakulásának folyamata – sorozatos haplológiát feltételezve – a következőképp rekonstruálható: *Muhammadyar* > **Mamadyar* > *Madyar*. A rekonstrukció jó is lenne, ha a vizsgált nevek döntő többsége nem *Madi(y)-yar* lenne.

Van tehát egy szó belseji [i] hangunk, amelynek eredetére magyarázatot kellett találni, ami sikerült is (lásd 3.1–2.). A megfejtés a következőképp alkalmazható a jelen esetre: az *i* kötőhangzóként szerepel, ha a *-yar* elem (illetve képző) mássalhangzóra végződő szóhoz járul. Így keletkezhetett a *Muhammad-ī(y)-yar* ’Mohamed barátja (követője)’ összetett név, amely a mindennapi használat során a következőképpen rövidült le: *Muhammad-ī(y)-yar* > *Mamad-ī(y)-yar* > *Mad-ī(y)-yar* > *Madiⁱ-yar* > *Mad-yar*.⁴⁴

4. A névvonatkoztatás szokása avagy a korrelációs nevek bizonyító ereje

Világszerte megfigyelhető (volt) a névadásban a **névvonatkoztatás szokása**. E különleges névadási szokás eredményeként olyan személynévpárok, illetve személynévsorozatok keletkeznek, amelyek a megnevezett személyeket társadalmi kapcsolatok meghatározott rendszerébe állítják, azaz a társadalom kisebb-nagyobb egységén (pl. a családon) belül kapcsolják össze a nevek erejével (Krjukov 1969: 36). E személynevek formális és/vagy szemantikai kapcsolatban állnak egymással. Biztosan tudjuk, hogy a névvonatkoztatás szokása megvolt több régi és még mindig megvan számos ma élő török nyelvben (lásd pl. Levchine 1840: 356; Kalilov 1980: 96; Nasyrova–Tolstova 1989: 155).

Kétségtelen, hogy az említett kazak legendában szereplő három fiútestvér neve ezt a névadási szokást tükrözi. De vajon a valóságban is rokon volt-e *Aldi-yar*, *Ĥudi-yar* és *Madi-yar*? Az általunk ismert kazak leszármazási táblák adatainak ismeretében igen kell válaszolnunk. Abból a feltevésből indulunk ki, hogy a mai (al)nemzetségek

⁴⁴ Az etimológiai rekonstrukcióban szereplő átmeneti névváltozatokkal részben vagy teljesen egyező nevek az Adattárban ***Madi(y)-yar*** címszó alatt találhatók.

egy jó része a hajdani nemzetségfő, illetve ős nevét viseli (vö. Vámbéry 2006: 201). A ma rokon nemzetségeknek nyilván rokonok (testvérek, unokatestvérek) voltak az ősei, illetve alapítói is. Következésképpen a relációs neveknek valós rokoni viszonyt kell kifejezniük. Ennek bizonyítékául szolgálnak az alábbi konkrét példák (az idézett nemzetségek teljes leszármazási láncza az Adattárban látható):

1. *aldiy-yar* testvérnemzetsége: *qūdiy-yar* (Nagy Horda, oysil [sirgeli] törzs);
2. *aldiy-yar* testvérnemzetsége: *ħudi-yar* (Középső Horda, nayman törzs);
3. *qūdiy-yar* unokatestvér-nemzetsége: *mādiy-yar* (Középső Horda, kerey törzs);
4. *mādiy-yar* testvérnemzetségei: *aldi-yar* (~ *taz!*) és *qūdiy-yar* (Középső Horda, arɣin törzs);
5. *aldiy-yar* testvérnemzetsége: *mādiy-yar* ~ *mādiy-yar* (Kis Horda, bay-uli törzs, beriš ág);
6. *aldiy-yar* testvérnemzetsége: *qūdiy-yar* (Kis Horda, bay-uli törzs, altin ág);
7. *qūdiy-yar* unokanemzetsége: *mādiy-yar* (Kis Horda, bek-aris törzs).

A fentiek mellett természetesen bőven akadnak még további vonatkozó (rímelő, vagy relációs) névpárok a kazak nemzetségnevek között. Az alábbi példákat Baiševa táblázatából idézzük. (A szülő[nemzetség]től → jel mutat a leszármazottak felé, akiket vessző választ el egymástól.)

1. *ris-bi* → *aq-siyiq* 'fehér-csont, azaz nemes', *qoža-siyiq* 'öreg-csont', *qara-siyiq* 'fekete-csont, azaz nem nemes', *qūlinšiq* 'kiscsikó' (Nagy Horda, sirgeli törzs);
2. *bay-žigit* → *amaldiq*, *kōš-imbet*, *kel-imbet*, *oraz-imbet* (Nagy Horda, sirgeli törzs);
3. *meyram* → *quwandiq* '(meg)örültünk', *süyindik* '(meg)örültünk', *begendik* '(meg-)tetszett', *šegendik* (Középső Horda, arɣin törzs);
4. *ayda-bol* → *aq-qozi* 'fehér-bárány', *žan-qozi* 'kedves-bárány', *mal-qozi* 'vagyon/gazdagság-bárány', *qara-qozi* 'fekete-bárány', *boz-qozi* '(világos)szürke-bárány', (Középső Horda, arɣin törzs);

5. *ši-moyin* → *bay-nazar* 'nazar = kegy, könyörület', *qay-nazar*, *es-nazar*, *er-nazar*, *žan-nazar*, *ma-nazar*, *alda-nazar*, *žoldi-bay*, *žili-bay*, *qos-ay*, *dos-ay* (Kis Horda, kerey törzs);

6. *šawker* → *qara-toqa* 'fekete-jóllakott', *žan-toqa* 'kedves-jóllakott', *bay-toqa* 'gazdag-jóllakott', *žan-ūzaq* 'lélek-hosszú', *žas-ūzaq* 'élet(kor)-hosszú', *bay-ūzaq* 'gazdag(ság)-hosszú', *maldi-bay* 'barmos(=gazdag)-úr', *barli-bay* 'vagyonos-úr' (Kis Horda, kerey törzs).

Itt kell megjegyeznünk, hogy a nép alkotó fantáziája képes akár valós, akár kitálat személyek neve alapján eredetmondákat, eposzokat költeni.

A kazak genealógiai táblák legújabb bejegyzései, amelyek még kétségkívül személynevek, a relációs névadási szokás továbbélését bizonyítják. Közülük mutatunk be néhányat.

A *mādi-yar* nemzetségből (Középső Horda, qipšaq [kipcsak] törzs):

1. *Aralbay* → *Müstäpi*, *Düysänbi*, *Žarmayanbet*, *Ermayanbet*, *Qalmayanbet* (Benkő-Khinayat 2007: 114);

2. *Tütqiš* → *Aqimet*, *Maqimet*, *Qanat*, *Bolat*, *Soltan* (i. h.);

3. *Maqimet* → *Kämen, Sämen, Šäyin, Sayin* (i. h.);

4. *Köben* → *Ösip, Žüsip, Žaqip, Qaražan, Saržan*⁴⁵ (Benkő–Khinayat 2007: 115);

Aldi-yar, Qudi-yar és *Madi-yar* neve mindenekelőtt formai relációban áll egymással.⁴⁶ Ez esetben rímelő nevekkkel van dolgunk. Ha figyelembe vesszük az utolsó előtti szótagok egyezését is, akkor meg kell állapítanunk, hogy a vizsgált nevek nagyobbik része teljesen megegyezik. Egymással rokoni vagy egyéb kapcsolatban álló személyek neve nem véletlenül hasonlít ennyire. Ilyen nevek csakis nagyon tudatos névalkotás eredményeként, az ősi névadási hagyományok alapján keletkezhetnek (a török és a magyar névvonatköztatásról lásd Baski 2000; Rásonyi–Baski 2007: XXVI–XXXI – további irodalommal).

Tudatos névadásra kell következtetnünk akkor is, ha a legendában szereplő testvérek és a valóságos rokonnemzetségek nevének **azonos jelentését** vagy **azonos fogalmi körbe** való tartozását látjuk, úgy, mint ebben a konkrét esetben. Az eddigi etimológiai vizsgálatok során az is bizonyossá vált, hogy az *alda-yar* ~ *aldi[y]-yar* ~ *ħudi[y]-yar* ~ *madi[y]-yar*-féle nevek azonos szerkezetűek, azonos motiváció alapján keletkeztek, tehát ugyanazon névtípust képviselik.

5. Összegzés

Az elvégzett nyelvészeti (névtani) összehasonlító elemzés alapján állítjuk, hogy a *Madi(y)-yar, Aldi(y)-yar* és a *ħudi(y)-yar* személy- és belőlük származó nemzetsegnevek a török nyelvekben arab–perzsa eredetűek.

A kazakban a *-yar* végű nevek idegen eredetűek, még hozzá viszonylag újabb keletű perzsa, arab–perzsa átvételek, mert bennük már nem játszódtott le a *y > ž* változás, vagy a kérdéses tulajdonneveket változtatás nélkül vették át, amire viszont sok ellenpélda van. Felmerülhet annak a lehetősége is, hogy az átvevő kazak dialektusban megőrződött a szókezdő *y*.

A címadó nevek az ún. vonatkozó (vagy relációs, rímelő) nevek csoportjába tartoznak. A szembeötlő külső (formai, szerkezeti) hasonlóságon túl **jelentésük is nagyfokú azonosságot mutat**, ami tudatos névadás eredménye. Tanulmányunkban kimutattuk ennek a névtípusnak a máig tartó használatát. Mindhárom név az iszlám vallással kapcsolatos, átvitt értelemben arra utal, hogy az illető személy az „igaz hit” hű barátja, követője.

Sokoldalú elemzéssel bizonyítottuk, hogy a *Madi(y)-yar* személy- és nemzetségnév nincs etimológiai kapcsolatban a magyar népnévvel. A kazak *madi(y)-yar* nemzetségnév oroszosan ejtett [mad'ijar] változatának és az oroszban 'magyar ~ vengr' jelentésű *мадьяр* népnévnek a nagyfokú és egyben megtévesztő hasonlósága a két

⁴⁵ Ez utóbbi kettő fogalmi szempontból is kapcsolódik: *qara* 'fekete, sötét; átv. erős', *sari* 'sárga'.

⁴⁶ A modern *Мадияр Алдиярович Алдонгаров* 'Aldijar fia Madijar az Aldongarov családból' kazak név ennek az ősi névadási szokásnak a továbbélését mutatja. Ugyanerre jó példa Жармұхамед, aki fiainak a *Данияр, Мадияр* és *Бақтияр* neveket adta (Üsenbaev 2003: 144).

név keveredéséhez vezetett, aminek következtében a többnyire teljesen kétnyelvű (kazakot és oroszot egyaránt, néha az utóbbit jobban beszélő) kazakok a mai kazak nyelvben 'magyar' értelemben használják a *mažar* mellett az orosz *венгр*, valamint az oroszból később kölcsönzött, de magában az oroszban is a Kárpát-medencei magyarból származó *мадьяр* jövevényszót és végül a kazak *мадияр/мадиар ~ мадыр/мадыр* nemzetségnévet is, amelynek az eredeti jelentése mára már elhomályosult.

Mivel a kazak *madi(y)-yar* nemzetségnévnek a *magyar* népnévvel való azonosítása tévedésnek bizonyult, így a két név hasonlósága a magyarok és a madijarok történeti kapcsolatának a bizonyítására nem használható fel.

Adattár

Az alább felsorolt nevekkal azt kívánjuk bizonyítani, hogy az idézett legendában és a különböző kazak nemzetségek családfáján is többször együtt szereplő három testvér: *Aldi-yar*, *Ĥudi-yar* és *Madi-yar* neve más török népeknl is használatban van, néhol már több évszázada. A teljesség igénye nélkül összeállított Adattárunk a címadó nevekkal egyező módon és hasonló vagy azonos fogalomkörben keletkező ún. **analóg névanyagot** is tartalmaz annak bemutatására, hogy az ősi török névadási rendszer kialakult szabályok alapján működött (és részben működik ma is), s hogy nincsenek benne „véletlenek”, csupán a ma embere nem mindig ismer(het)i fel a valódi névadási indítékokat.

Aldi(y)-yar

Személynevek

Alda-yar [Алдаяръ] tatár, 15. sz., a kaszimovi tatárok fejedelme (Vel'jaminov-Zernov 1863–1866)

Ala-yar-bek 1862 (Nalivkine 1889: 251)

Alla-yar baskír, kazáni tatár (Kusimova 1982; Sattarov 1981: 32)

Alda-yar [Алдаяр] kirgiz (Žaparov 1989: 46)

Alda-yar-bek [Алдаярбек] kirgiz (i. m. 46)

Alḁa-yar ~ Aldi-yar [Алḁаяръ ~ Алдияръ] csuvas (<tatár), 18–19. sz. (Magnickij 1905: 26)

*Aldi-yar*⁴⁷ [Алтияръ] (i. m. 27)

Aldi-yar [Алдияръ] kazak, 19. sz. (Alektorov 1900: 873)

Alli-yar [Аллыяр] karakalpak, 20. sz. (KkRS 772)

Allah-yār [Allahyār] özbek költő, ĥitay törzs, 17–18. sz. (Erol 1992: 21)

Allah-yār-oγlan [Allahyār-oγlan] özbek harcos, 1567 (Nádirî 2006: 261)

Allah-yār [Allah-yār] divanbegi Balkhban, 1599 (i. m. 181)

Allah-yar [Аллаһяр] azeri török (Mirzäjev 1986: 262)

Allah-yar-bey kaukázusi oszmán-török, 19. sz. (Mende 1936: 56)

⁴⁷ A forrásadat cirill *m*-je vsz. a csuvas *D* zöngétlen médiát jelöli.

Analóg személynevek

Alda-bay [Алдабай] kazak, 19. sz. (SOK 24)

Alda-dos kazak (Januzaqov–Esbayeva 2003)

Alda-murat kazak (i. m.)

Aldam-žar [Алдамжар] kazak (Žanuzakov–Esbaeva 1988)

Alda-qul [Алдакул] kirgiz (Žaparov 1989: 46)

Aldi-er [Алдиэр] ~ *Alda-yar* [a mutatóban így] 1207, Edi, Inal és Olebek-digin kirgiz nojjon testvére (RaD I/1, 116)

Aldi-bay (*Aldıbay*) azeri török (Aydın 2002)⁴⁸

Taŋri-yar/Taŋri-yar? [*Tangry-Yar*] csagatáj, Bābur kisebbik fia (Nalivkine 1889: 269)

Taŋri-qul [Тангри-Куль] kazak, 19. sz. (Grodekov 1889: 127)

Teŋri-yar-bek [Тенгри Яр-бек] türkmén, 1804, *Huday-bergen* apja (MIT II/365–366)

Népnevek

Az újabb keletkezésű **nemzetségnevek** jó része az egykori nemzetségfőnek vagy a nemzetség alapítójának állítva emléket, annak nevét viseli, tehát személynévi eredetű.⁴⁹

KAZAK (NAGY HORDA⁵⁰)

aldiy-yar oysil (sirgeli) törzs →⁵¹ boraš → qūbasay (bayli) → šaldar → böbey →

⁴⁸ E személynévnek Abi Aydın (2002) – valószínűleg helyesen – az 'elsőszülött' jelentést adja, s épp ezért vonható kétségbe az idetartozása. A legvalószínűbb elképzelés szerint az *alđi* névelem a kazak, karakalpak, kirgiz stb. *ald* ~ *alđi* 'eleje (vminek), első, legjobb, nagyobb, idősebb' jelentésű szóra vezethető vissza, s így az *Aldi*, *Aldi-bay*, *Aldi-bek*, *Aldi-er* személynevek alapjelentése 'első (szülött), idősebb (gyerek)' (Rásonyi–Baski 2007: 47). Ez teljes összhangban lenne a tanulmány elején idézett kazak legenda állításával, amely szerint a három fiútestvér közül *Aldi-yar* volt a legidősebb, tehát az elsőszülött. Mégis úgy gondoljuk, hogy ez az értelmezés a kazakban ma is élő és aktívan használt *alđi* szó fent ismertetett jelentéseinek a hatására utólagos és nyilván önkéntelen belemagyarozás, azaz népetimológia eredménye, s valójában az *Aldi-yar* névben is az *Allah* név rejlik, amint ezt a főszövegben részletesen kifejtettük. A kevésbé valószínű magyarozat szerint ebben az esetben, a köztörök *al-* 'vesz, vásárol' ige határozott múlt idejű *alđi* '(vki) megvette, kapta' alakjáról van szó. A feltevést a *Berdi* 'adta, adott', *Döndi* 'visszajött, megfordult', *Qaldı* 'maradt' stb. azonos típusú személynevek megléte erősíti. Az is lehetséges, hogy egy *Satıb-alđi*, *Tileb-alđi*, *İris-alđi* (Žanuzakov–Esbaeva 1988) szerkezetű név lerövidült változatáról van szó, amire van már analógia a török személynevek körében (vö. Rásonyi–Baski 2007: LXI).

⁴⁹ Minden nemzetség és ág neve az egykori ős (родоначальник) nevéből ered (vö. Sibirskij Vestnik 1820: IX, 124; Vámbéry 2006: 201).

⁵⁰ Kazakul *Uli žüz*.

⁵¹ Az etnikai egységek leszármazási viszonyainak jelzésére a → jelet használjuk. A jel csúcsa a leszármazott egység (nemzetségcsoport, nemzetség, alnemzetség, ág stb. neve felé mutat. A másik oldalon mindig a felmenő (befogadó) nagyobb egység (törzsi csoport, törzs, nemzetségcsoport, illetve a szülőnemzetség) neve olvasható. A különböző rendű-rangú kisebb etnikai egységek csoportkijelölőjét (pl. nemzetség, alnemzetség, ág, nagycsalád) nem adjuk meg, mivel törzsi-nemzetségi hierarchiában (leszármazásban) elfoglalt helye a felsorolásból általában világosan kitűnik. Kivételt egyedül a törzs meghatározásával tettünk.

- aman-keldi → *aldiy-yar* [алдияр], testvérnemzetségei: *qūdiy-yar* [құдияр] és *tileüw* (Beysenbayūli 1994: 115)
- aldiy-yar* suan törzs → bay-tügey → žil-keldi → *aldiy-yar* [алдияр] (i. m. 119)
KAZAK (KÖZÉPSŐ HORDA⁵²)
- aldi-yar* arýin törzs → joýari-čekti [Джогары-чекты] → *aldi-yar* [алдыар] (~ *taz!*), utódnemzetségei a *qara-balwan* és az *ömr-ūzaq*⁵³ (Tynyšpaev 1925: 69)
- aldi-yar* arýin törzs → aq-žol → meýram-süpi → bolat (qara-kesekek) → aqša → bošan → *taz* → bülbül (Beysenbayūli 1994: 121) → *aldi-yar* [алдыар] (Tynyšpaev 1925: 68)
- aldiy-yar* arýin törzs → ... → šayir → begis → saržetim (sarižetim) → apay → žawyašti → *aldiy-yar* [Алдияр], testvérnemzetségei: *qūdiy-yar* és *madiy-yar* (Szagindik Mirkalijev sezsiréje alapján Benkő 2003: 129 ; magyar változata: Benkő–Khinayat 2007: 35)
- aldi-yar* arýin törzs → „Tembiszopi (Tokal Argün ág) → ... → Elemen (~ Elemis) → Erman → Sagir → Sarizsetin⁵⁴ → Apaj → Zsaugasti → Aldijar” (Kamal Dajirov és Orunbasar Turasov leszármazási táblázatai alapján Benkő 2003: 122–123; Benkő–Khinayat 2007: 32–33)
- aldi-yar* nayman törzs → elke⁵⁵ → *aldi-yar* [алдыар], testvérnemzetsége: *ħudi-yar* (!) [худияр] (Tynyšpaev 1925: 72)
- aldi-yar* nayman törzs → *aldi-yar* [алдыар] (i. m. 72)⁵⁶
KAZAK (KIS HORDA⁵⁷)
- aldi-yar* bay-ūli törzs → žappas → ... → qara-köz/qalqaman?⁵⁸ → *dostiy-yar* [достияр] → ... → *aldi-yar* [алдыар]? (i. m. 73; Beysenbayūli 1994: 151)⁵⁹
- aldiy-yar* bay-uli („12 ata bay-ūli” nemzetségcsoport) → altin → šunýir → büyra → *aldiy-yar* [алдияр], testvérnemzetségei között ott van *qūdiy-yar* [құдияр] és 3 fokkal későbbi elágazásokban *taz* és *oris* (i. m. 151)
- aldiy-yar* bay-uli törzs → beriš → bay-seyit → qiytas → žayiq → дәulet → düyse → qara → *aldiy-yar* [алдияр], testvérnemzetsége *madiy-yar* [мәдияр] (i. m. 147)
- aldiy-yar* älim-uli törzs? → kete? → bozanšar → ... → ožiray → žärimbet → *aldiy-yar* [алдияр] (i. m. 135)

⁵² Kazakul Orta žüz.

⁵³ *Kara-Balwan* és *Zsanzak* (< žan-ūzaq ’hosszú élet[ú]’) nevű hősök a *madi-yar* eredetmondákban is szerepelnek (Benkő 2003: 121, 125). Különben az *ömr-ūzaq* név ugyanazt jelenti, mint a *Zsanzak*. Beysenbayūlinál egy-egy *ömirzaq* nemzetség található még a *qipšaq*, *qara-kesekek* és *kerej* törzsből.

⁵⁴ Korrektebb átírása *Szaržetim* vagy *Szarizsetim* lenne. Lásd fentebb *saržetim* [Саржетим], illetve teljes alakjában *sarižetim* [Сарыжетим].

⁵⁵ A Kis Horda *žeti-ru* ’hét-nemzetség’ nevű nemzetségcsoportjában van *älke* nemzetség.

⁵⁶ A nayman törzshöz tartozó *aldi-yar* nemzetségre egyelőre máshonnan nincs adatunk.

⁵⁷ Kazakul Kiši žüz.

⁵⁸ Tynyšpaev (1925) ezen a fokon a *qalqaman* nemzetséget szerepelteti.

⁵⁹ A *dosti-yar* → *aldi-yar* leszármazásra csak Tynyšpaev (1925) adata alapján következtethetünk, mivel Beysenbayūli (1994)-nál *dostiy-yar* az utolsó adat.

aldiy-yar qara-kesek törzs? → ... → tegen-bolat (qara-saqal) → šingir → žar-boldi
→ *aldiy-yar* [алдияр] (i. m. 138)

aldiy-yar šömen → šömekey → aspan → esimbet → boyanay → sırım → *aldiy-yar*
[алдияр] (i. m. 141)

aldiy-yar šömen → šömekey → toqa → beskem → *aldiy-yar* [алдияр] (i. m. 142),
testvérnemzetsége *moldiy-yar* [молдияр] (i. m. 141)

aldiy-yar šömen → šömekey → bozyıl → sarı-bay → дәуен ~ дәуен? → böri →
aldiy-yar [алдияр] (i. m. 143)

KIRGIZ

alda-yar barğı, buyu, qara-bayış, solto és čerik törzs egy-egy *alda-yar* [алдаяр]
nemzetsége (S. M. Abramzon nyomán Karataev 2003: 21)

Ўудий-яар

Személynevek

Ўуда-яар-хан [Khou dai ar-Khan] csagatáj (özbeg), 1512, Babur szultán fia, akit
az Altın-bişik 'Arany-bölcső' és *Täjri-yar* a névvel is illettek (Nalivkine 1889:
63–64)

Ўудай-яар [خدایيار] 1523, egy krími tatár a Širin törzsből (Jankowski 2006, 887)

Ўудай-яар-хажі [Худай Яр-хаджи] csagatáj (özbeg), 16. sz. (Ivanov 1954: 143)

Ўуда-яар-хожа? [Худаяр-хаджа] 16. sz., csagatáj (özbeg) (i. m. 151)

Ўуда-яар-биу [Худаяр-бий] özbeg, 1833, a qiyat törzsből (MIT II/464, 466, 568)

Ўудâ-yâr-хан [Худояр-хан] özbeg, kokandi kán 1831–1881 (Bartold 1964: 350–
358, 1973: 119 kk.; Bejsenbiev 1987: 150–154)

Ўуда-яар [Худайар-хан, Худаяр-хан, Khudayar Khan] kokandi kán 1831–1881
(i. m. 21, 23–24, 128–132, 139)

Ўуда-яар [Худайар] azeri török (Aydın 2002)

Ўода-яар [Ходаяр] kazáni tatár (Sattarov 1981: 202)

Ўодау-яар [Ходайяр] kazáni tatár (i. m. 202)

Quda-yar [Кудодаръ!] krími tatár, 1531, egy murza (PSRL VIII/278)

Quda-yar [Кудояръ] asztraháni tatár, 1532, egy asztraháni követ (PSRL VIII/284)

Quda-yar [Кудайар] karakalpak, 20. sz. (Baskakov 1951: 11)

Quda-yar [Кудаяр] karakalpak, 20. sz. (KkRS 774)

Quda-yar [Кудаяр] kirgiz (Judahin 1965: 798; Žaparov 1989: 46)

Qoda-yar [Кодаяр] tatár nyelvjárási változat (Sattarov 1981: 202)

Qodo-yar [Кодојар] kazáni tatár változat egy leszármazási táblán (Jankowski 2006: 887)

Quda-yar [Кудаяр] tatár nyelvjárási változat (Sattarov 1981: 202)

Qudi-yar [Кудејар ~ Кудіяр ~ Кудујар; mai kiejtése: *qudiyjar!*] személynévi eredetű
krími tatár falunév, első említése 1784 (Jankowski 2006: 887)

Qūdiy-yar [Құдияр, Кудияр; *Qudiyar(ul), Qudiyar(qızı)*] kazak személynév (Ža-
nuzakov–Esbaeva 1988; Januzaqov–Esbayeva 2003, 43)

Analóg személynevek

- Ĥuda-bändä* [*Xudabändä*] azeri (Aydin 2002) ← perzsa *Ĥuda-banda* 'isten szolgája', Muĥammad Sikandar Šah (1578–1587) perzsa uralkodó neve (Ahmed)
- Ĥuda-bende* [خدا بنده] mameluk(-kipcsak), Arġun fia, 1301 (Roemer 1960: VI/212)
- Quday-mende* [*Қудайменде*] kazak, 19. sz. (SODŽ 58)
- Quday-mende* [*Қудайменде*] kirgiz (Žaparov 1989: 46)
- Ĥuday-mendi* [*Khoudai Mendy/Худай-Менды*] kazak, 1786, a Középső Horda egyik „szultán”-ja (Levchine 1840: 283; Levšin 1832: II/306)
- Ĥuday-mendi* [*Худайменды*] kazak, 1840, a Középső Horda szultánja (Konšin 1912: 14)
- Ĥuday-mendi*(yev)⁶⁰ [*Джума Худаймендиевъ*] kazak, 1817, az Arġin törzs „szultán”-ja (Mejer 1865: 35)
- Ĥuday-mindi*(yev)⁶¹ [*Ирѣ Магометѣ Худай-Миндиевъ*] kazak, 19. sz. (Grodekov 1889: 43)
- Quday-qul* [*Kudajkul*] 1506, kazáni tatár fejedelem (PSRL XIII/1)
- Quday-qul* [*Қудайкул*] kirgiz (Žaparov 1989: 46)
- Ĥuday-quli* [*Худай-кули*] csagatáj, 16. sz., több személy neve (Ivanov 1954: 151, 166, 211, 225)
- Ĥuday-qul* [*Худайкул*] özbek, 1849, Kokandi kánság (Bejsenbiev 1987: 25, 132)
- Tāŋri-yar* [*Tangri-yar*] özbek, 16. sz., Babur fiának, ismertebb nevén *Ĥuda-yar* (!) szultánnak a másik neve (Nalivkine 1889: 63–64)

Népnevek

KAZAK (NAGY HORDA)

qūdiy-yar oysil (sirgeli) törzs → boraš → qūbasay (bayli) → šaldar → böbey → aman-keldi → *qūdiy-yar* [құдияр], testvérnemzetségei: *aldiy-yar* [алдияр] és *tileüw* (Beysenbayüli 1994: 115)

KAZAK (KÖZÉPSŐ HORDA)

qudi-yar arġin törzs [→ (Momīn anadan) aq-süpi →] ... → qanžiyali nemzetség⁶² → aġi-bay alnemzetség → *qudi-yar* [Қудиярѣ] alnemzetség, testvérnemzetségei: *qaroy* [Қарой] és *sari* [Сары] (Krasovskij 1868: 352)

qūdiy-yar arġin törzs → ... → šayir → begis → saržetim (sarižetim) → araj → žawyašti → *qūdiy-yar* [Құдияр], testvérnemzetségei: *aldiy-yar* és *madiy-yar* (Szagindik Mirkalijev sezsiréje alapján Benkő 2003: 129 ; magyar változata: Benkő–Khinayat 2007: 35)

ĥūdi-yar arġin törzs → „Tembiszopi (Tokal Arġün ág) → ... → Elemen (~Elemis) → Erman → Sagir → Sarizsetin⁶³ → Apaj → Zsaugasti → *Hudijar*” (Kamal Dajirov

⁶⁰ Az orosz végződésű *Ĥuday-mendiyev* családnév kazak megfelelője *Ĥuday-mendi-üli* 'Ĥuday-mendi fia'.

⁶¹ A *Ĥuday-mindi*(yev) családnév kazakul *Ĥuday-mindi-üli* 'Ĥuday-mindi fia'.

⁶² Ez a leszármazás a rendelkezésünkre álló leszármazási táblák alapján nem igazolható.

⁶³ Korrektebb átírása *Szarzetim* vagy *Szarizsetim* lenne. Lásd fentebb *saržetim* [Саржетим], illetve teljes alakjában *sarižetim* [Сарыжетим].

és Orunbaszar Turasov leszármazási táblázatai alapján Benkő 2003: 122–123; Benkő–Khinayat 2007: 32–33)

qūdiy-yar kerey törzs → ašamaylı nemzetségcsoport → ... → tanaš → tariši nemzetségcsoport → (i)smayul? → žalbır → žalpaq → ʔemen-äli → sirlı-bay → irıs → *qūdiy-yar* [құдияр], unokatestvér-nemzetségei között van *mādiy-yar* [мадияр] (Beysenbayūli 1994: 132)

ħudi-yar nayman törzs → elke (= älke?)⁶⁴ > *ħudi-yar* [худыяр], testvérnemzetsége: *aldi-yar* (!) (Тунушраев 1925: 72)

KAZAK (KIS HORDA)

qūdiy-yar → ... → bek-arıs → ... → toqpan → alau → alšin → *qūdiy-yar* [құдияр] → qıdır-bay (baylı) → unokanemzetségei között a „12 ata bay-ūli” nemzetségcsoportban van *taz* (!) és *madiy-yar* (!) [мадияр] (Beysenbayūli 1994: 134)

Népnévi analógiák

quday-yul kazak qutlu-γadam? [Koutlou Gadam] → qurman nemzetség? → *quday-yul* [Koudaı-goul] (Levchine 1840: 302)

qūday-qūl kazak (Nagy Horda) dulat törzs → bot-bay → *qūday-qūl* [құдайқұл] (Baiševa 1991: 19) ~ Худайкул (Тунушраев 1925: 65)

qūday-qūl kazak (Középső Horda), uwaq törzs → *qūday-qūl* [құдайқұл] (Baiševa 1991: 32)

ħuday-qul kazak (Nagy Horda) tama → aqban → *ħuday-qul* [Худайқул] (Тунушраев 1925: 75)

ħuday-bek kazak (Nagy Horda) → dulat törzs → janıs → *ħuday-bek* [Худайбек] (i. m. 66)

quday-qul kirgiz (On Qanat), solto (bölök-bay) / čekir-sayaq (qurman-qojo) / döölös (zumbul) törzsek → *quday-qul* [Қудайқул] nemzetségei (Karataev 2003)

quday-mende kirgiz (Sol Qanat), jetigen → *quday-mende* [Қудай менде] nemzet-ség (i. m.)

Madi(y)-yar

Személynevek

Madi-yar [Мадьяръ] kazak, 19. sz. (SOK 58)

Madi-yar [Мадияръ] kazak, 19. sz. (SOV 106)

Madi-yar [Мадияръ] kazak, 19. sz. (SOK 274)

Madi-yar [Мадияръ] kazak, 19. sz. (SOK 198)

Madiy-yar [Мадиярь/Мадияр!] kazak (Žanuzakov–Esbaeva 1988, 2003)

Madi-yar-datħa [Мадияр-Датħа] özbeg (kipcsak), 19. sz. (Nalivkine 1889: 207)

Madi-yar [Мадыйар] karakalpak (Baskakov 1951: 75)

Mādi-yar [Мәдияр] karakalpak, 20. sz. (KkRS 775)

⁶⁴ Älke nemzetség szerepel a Kis Horda *bek-arıs* törzsének alnemzetségei között (Beysenbayūli 1994: 134).

Mädi-yar [Мәдияр] kazáni tatár (Sattarov 1981: 134)
Mad-yar [Мадъяр] a kazáni tatár *Möḥämmäd'-yar* ~ *Möḥämmät'-yar* [Мөхәммәдъяр
 ~ Мөхәммәтъяр] személynév nyelvjárási változata (i. m. 141)

Analóg személynevek

Ali-yar-bek [Али-Йар-бек] özbeg, Kokandi kánság (Bejsenbiev 1987: 125)
Mahdi-bek/Mähdi-bek? [Мағдыбекъ] kazak, 19. sz. (SODŽ 148)
Mamadi(y)-yar [Мамадияр/Мамадияр!] kazak (Žanuzakov–Esbaeva 1988, 2003)
Mamed(i)y-yar [Мамедияров, коллежский регистратор] (Valihanov 1964: III/299,
 513)
Mädi-reyim [Мәдирейим] karakalpak, 20. sz. (KkRS 775) (< **Mähdi-reyim*)
Mämbeti(y)-yar [Мәмбетияр] karakalpak (i. h.)
Mämmäd-yar [Мәттәдыар] azeri török (Aydın 2002)
Mämät-yar [Мәмәтүар] mai ujugur (UjgRS 821)
Mehdi(-han) azeri török (Aydın 2002)
Mehdi-yulu [Мехдигулу] azeri török (Mirzäjev 1986: 138)
Moḥammed-yâr ~ *Yâr-i Moḥammed* perzsa költő (Justi 1895: 145)
Möḥämmäd'-yar ~ *Möḥämmät'-yar* [Мөхәммәдъяр ~ Мөхәммәтъяр] 'Möḥämmät
 dusti [= Mohamed barátja]' kazáni tatár (Sattarov 1981: 141)
Möḥämmät-yâr [Мөхәммәт-йәр] baskír (Kusimova 1982)
Muhammad-yâr [Muhammad-yâr Sultân] sejbánida, 1536, kánná koronáztatja ma-
 gát (Nâdirî 2006: 155)
Müqamadi(y)-yar [Мухамадияр] „ар. друг Мухаммеда” arab: Mohamed barátja,
 kazak (Žanuzakov 1982: 150)
Yar-muḥammed [Яр Мухаммед] csagatáj mirza, 16. sz. (Ivanov 1954: 321)
Yar-möḥämmät [Ярмөхәммәт] kazáni tatár (Sattarov 1981: 141)
Žar-mayanbet ~ *Žar-mayambet* [Жармағанбет ~ Жармағамбет] kazak (Benkö–
 Khinayat 2007: 114; Žanuzakov 1982: 140), vö. *Müqamadi(y)-yar*
Žar-müqambet [Жармухамбет] kazak (Žanuzakov 1982: 140), vö. *Müqamadi(y)-yar*

Népnevek

KAZAK (KÖZÉPSŐ HORDA)
mad'-yar lásd *mädiy-yar*¹
madⁱ-yar lásd *mädiy-yar*¹
madi-yar lásd *mädiy-yar*¹
*mädiy-yar*¹ qipšaq törzs → ... → qara-qipšaq → ... → toqtar-bi^y → bultin → ... →
 šuwaq → wäris (orís) → töbet → *mädiy-yar* [мәдияр] (Beysenbayüli 1994: 123);
 Mukanovnál ugyanez az alnemzetség helyszíni gyűjtés alapján (qipšaq törzs →
 qara-qipšaq nemzetségcsoport → toqtar-bay → ... → bultin > *mad'yar?* [мадъяр]
 néven szerepel (Mukanov 1974: 58); qipšaq törzs → ... → orís → ... → *madi-yar*
 [мадиар] (Тунушпаев 1925: 70)

madiy-yar (= *mādiy-yar*¹?) qipšaq törzs → qara-sopī (qara-qipšaq) → ... → toqtar-bi^y → bultıñ → ayt-qul → bi^y-bolat → šuwāš → wāris → töbet → *madiy-yar* ~ *mādiy-yar* (?) [مادیيار] (Benkő–Khinayat 2007: 144–146; Benkő 2008: I–III/OS⁶⁵)

madiy-yar qipšaq törzs → sülām-alip⁶⁶ → ... → müyizdi → qara-sopī → qoblandi-batır → oybas-batır → tohtar-bi^y → bultıñ → ayt-qul → bi^y-bolat → šuwāš → waris → tobet⁶⁷ → *madiy-yar* [мадияр] (N. Kazarov leszärmazási táblájából közli Benkő–Khinayat 2007: 102–103)⁶⁸

madiy-yar qipšaq törzs → ... → müyizdi → qaraqipšaq → qoblandi → aybas (oybas)⁶⁹ → toqtarbi^y → bultıñ → ayt-qul → bi^y-bolat → arıs (ayıs)⁷⁰ → šuwāš → wāris → töbet → *madiy-yar* [мадияр] (B. A. Nurpejt leszärmazási táblájából közli Benkő–Khinayat 2007: 112–113)

madi-yar qipšaq törzs → qulatay → *madi-yar* [мадияр]; testvérnemzetségei többek között: ayt-qul, üten-sarı (~ taz!, čortam), qulaq, qudas stb. (Krasovskij 1868: 365; Aristov 1897: 105), valószínűleg téves leszärmaztatás, mivel Beysenbayüli (1994: 123) szerint a qulatay nemzetség nem felmenője, hanem testvérnemzetsége, a qudas nemzetség pedig felmenőjének oldalági testvére, ezért ez a nemzetség is a fenti *mādi-yar*¹ nevű nemzetséggel lehet azonos

mad-yar argın törzs → mumın → *madyar* (Togan 1981: 40)

mad'-yar aryin törzs → jaritim → *mad'-yar* ~ *madⁱ-yar*? [мадьяр] (Kazancev 1867: 30; Aristov 1897: 88)⁷¹

madi-yar aryin törzs → žoyarı-šekti → *madi-yar* [мадияр] (Tynyšpaev 1925: 69); testvérnemzetsége: *aldi-yar* (avagy *taz*, ahogyan az idézett legendában is *Madi-yar* testvérének a gúnyneve *Taz!* – vö. Benkő 2003: 120, 124–125)

madiy-yar aryin törzs → ... → šayır → begis → saržetim [sarı-žetim] → apay → žaw-yašti → *madiy-yar* [Мадияр], testvérnemzetségei: *quđiy-yar* és *aldiy-yar* (Szagindik Mirkalijev sezsiréje alapján Benkő 2003: 129; magyar változata: Benkő–Khinayat 2007: 35)⁷²

⁶⁵ OS = Az omszki arab betűs leszärmazási tábla (sezsire) (Benkő–Khinayat 2007; Benkő 2008).

⁶⁶ Cirill betűs eredetije *Сүлям-алып*, amely az omszki leszärmazási táblán (Benkő–Khinayat 2007; Benkő 2008) *سلم الپ* (*swlm alp*) alakban, Bulat Nurpejt sezsiréjében (Benkő–Khinayat 2007) pedig *Сүймәли* változatban szerepel.

⁶⁷ Helyes átírása *töbet*, kiejtése: *töböt*.

⁶⁸ Orazak Ismagulov antropológus a *madi(y)-yar* nemzetséget a *bultun[g]* nemzetséghez sorolja a *qulatay* és a *töbet* nemzetséggel együtt, holott a többi forrás alapján az közvetlenül a *töbet*-ből származik (Ismagulov 1977: 16).

⁶⁹ Beysenbayüli (1994: 123), Baiševa (1991: 25) és Kazarov táblázatában (Benkő–Khinayat 2007) ebben a pozícióban *oybas* szerepel.

⁷⁰ Beysenbayüli (1994: 123) és Baiševa (1991: 25) táblázatában ezen a helyen *ayıs* szerepel.

⁷¹ Aristov ugyanitt Kazancev nyomán a *мадьяр* nevet az ágak (отделения) között sorolja fel. Žanuzakov (1982: 171) is közli a *мадьяр* etnikai nevet, de törzsi hovatartozását nem adja meg.

⁷² Ismagulov (1977: 18–19) a *madi(y)-yar* [мадияр] nemzetséget a *sarı-žetim* nemzetség alnemzetségei (подразделения) közé sorolja a *žaw-yašti*, *šim-bulat*, *ötey* és *žiyen-bay* nemzetségekkel egyetemben. Ugyanott a szerző megjegyzi, hogy az argınok bonyolult nemzetségi

madi-yar arjün törzs → „Tembiszopi (Tokal Argün ág) → ... → Elemen (~ Elemis) → Erman → Sagir → Sarizsetin⁷³ → Apaj → Zsaugasti → Madijar” (Kamal Dajirov és Orunbaszar Turasov leszármazási táblázatai alapján Benkő 2003: 122–123; Benkő–Khinayat 2007: 32–33)

madiy-yar kerey törzs → aşamaylı nemzetségcsoport → ... → tanaş → tarişi nemzetségcsoport → (i)smayıl? → aq-sarı → ʏestemes → šäkır → žaulı-bay → *madiy-yar* [мадияр] (Beysenbayüli 1994: 132)

*mädiy-yar*² kerey törzs → aşamaylı nemzetségcsoport → ... → tanaş > tarişi nemzetségcsoport → smayıl? → žalbır → žalpaq → ʏemen-äli → sırlı-bay → el-tüzer → *mädiy-yar* [mäдияр], unokatestvér-nemzetségei között van *qüdiy-yar* [күдияр] (i. m. 132) KAZAK (KIS HORDA)

madiy-yar bek-arıs törzs? → ... → toqpan → alau → alšin → qüdi-yar (qüdiy-yar!) [күдияр] → qıdır-bay (baylı)? → ... a „12 ata bay-üli” nemzetségcsoport → *madiy-yar* [мадияр], ugyanitt van *taz* (!) is (i. m. 134)

mädiy-yar bay-üli törzs → beriş → bay-seyit → qıtas → žayıq → däulet → düyse → qara → *mädiy-yar* [mäдияр], testvérnemzetsége: *aldiy-yar* [алдияр] (i. m. 147); Üsenbaev (2003)-ban (lásd lentebb) *madiy-yar* változatban szerepel

madiy-yar bay-üli törzs → beriş → ... → *madiy-yar* [Мадияр], testvér(nemzetség)ei: *aldiy-yar* [Алдияр], *Qıday-şükür* [Құдай-шүкір] 'isten(nek) köszönet' (Üsenbaev 2003: 87)

KIRGIZ

madi-yar sarü törzs → *madiyar* [Мадияр] nemzetség (Karataev 2003)

Népnévi analógiák

KAZAK (NAGY HORDA)

tamadiy-yar alban törzs → sarı → süymendi → ayt → *tamadiy-yar* [мамадияр] (Beysenbayüli 1994: 142)⁷⁴

KAZAK (KIS HORDA)

moldiy-yar šömen → šömekey → toqa → beskem → *moldiy-yar* [молдияр] (i. h.);⁷⁵ teljes névvonatköztatásban áll az *aldiy-yar* [алдияр] testvérnemzetség nevével (uo.)! *dostiy-yar* bay-üli törzs → žappas → ... → qara-köz/qalqaman⁷⁶ → *dostiy-yar* [достияр] → ... → *aldi-yar* [алдияр] (Тынышпаев 1925: 73; Beysenbayüli 1994: 151)⁷⁷

rendszerrel rendelkeznek, amelyből ő a legelterjedtebbet közli. Kazakisztáni tapasztalatai alapján Tóth Tibor (1966b: 296) arról számol be, hogy a törzs és a nemzetség fogalma gyakran összefonódik [vagyis összekeveredik! – B. I.].

⁷³ Korrektebb átírása *Szarzsetim* vagy *Szarizsetim* lenne. Lásd fentebb *sarzetim* [Саржетим], illetve teljes alakjában *sarižetim* [Сарыжетим].

⁷⁴ Žanuzakov (1982: 171) listája a *мамадияр* nemzetségnév törzsi kapcsolatát nem tartalmazza.

⁷⁵ A *molda-* ~ *mulda-*féle nevekre lásd Rásonyi–Baski (2007) *Molla* ~ *Mulla* címszavait.

⁷⁶ Тынышпаев (1925) ezen a fokon a qalqaman nemzetséget szerepelteti.

⁷⁷ A leszármazás levezetése Beysenbayüli (1994)-benl *dostiy-yar* rral végződik. A *dostiy-yar* → *aldi-yar* folytatásra Тынышпаев (1925) adata utal. Nála azonban hiányzik a felmenő.

BASKÍR

mōhāmād-yār qıpsaq törzs → qarayaу-qıpsaq → *mōhāmād-yār* [мөхәмәдйәр / orosz átírás: мухамедьяр!] alnemzetség (Uraksin 1996: 855)

Irodalom

- Aczél Kovách Tamás (1967a), Ismeretlen magyar törzs a Turgaj mentén. Magyar Hírlap 1967. október.
- Aczél Kovách Tamás (1967b), Ismeretlen magyar törzsre bukkant egy budapesti tudós Kazahsztánban és Üzbegisztánban. Magyar Nemzet 23/263 [11.06]: 8.
- Ahmed, Salahuddin (1999), A Dictionary of Muslim Names. Hurst & Company, London.
- Ahmetzjanov, M. [Ахметзянов, М.] (1991), Татарские шеджере. Исследование татарских шеджере в источниковедческом и лингвистическом аспектах по спискам XIX–XX вв. Глава IV. Анализ антропонимов в шеджере. Казан. 77–113.
- Akramov, A. M. (szerk.) [Акрамов, А. М.] (ред.) (1967), Таварих-игузида – нусрат-наме. Ташкент.
- Alektorov, A. E. [Алекторов, А. Е.] (1900), Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском Университете. Типо-литография Императорского Университета, Казань.
- Amanžolov, S. [Аманжолов, С.] (1959), Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Часть первая. Казахское государственное учебно-педагогическое издательство, Алма-Ата.
- Aralbaev, Ž. [Аралбаев, Ж.] (1988), Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Ғылым, Алматы. [Kazak fonetikai tanulmányok.]
- Aristov, N. A. [Аристовъ, Н. А.] (1895), Опытъ выяснения этническаго состава киргиз-казаковъ большой орды и каракиргизовъ. Типографія С. Н. Худекова, Санктъ-Петербургъ.
- Aristov, N. A. [Аристовъ, Н. А.] (1897), Замѣтки объ этническомъ составе тюркскихъ племень и народностей и свѣдѣнія объ ихъ численности. Типографія С. Н. Худекова, Санктъ-Петербургъ.
- Aydın, Abi Aydın (2002), Şâxs adları lügâti. Çıraq Nəşriyyatı, Bakı. [Személynevek szótára.]
- Baiševa, S. [Баишева, С.] (1991), Шежіре. Генеалогическое древо казахов. Рауван, Алматы.
- Bartol'd, V. V. [Бартольд, В. В.] (1964), Сочинения. Том II/2. Наука, Москва.
- Bartol'd, V. V. [Бартольд, В. В.] (1973), Сочинения. Том VIII. Наука, Москва.
- Bartol'd, V. V. [Бартольд, В. В.] (2002), Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Москва.
- Baskakov, N. A. [Баскаков, Н. А.] (1951), Каракалпакский язык I. Материалы по диалектологии (Тексты и словарь). Приложение 1: Мужские имена, 399–402; Приложение 2: Женские имена, 403–404. Издательство АН СССР, Москва.
- Baski Imre (2000), Névvonatkoztatás a törökben. In: Hajdú Mihály (szerk.), Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszéke – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 20–25.
- Baski, Imre (2003), Specific Suffixes and Suffixoids in Turkic Anthroponymy. In: Sárközi, A. – Rákos, A. (eds.), Altaica Budapestinensia MMII. Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference. Budapest, Hungary, June 23–28, 2002. Research Group for Altaic Studies, Hungarian Academy of Sciences – Department of Inner Asian Studies, Eötvös Loránd University, Budapest. 25–33.

- Bejsenbiev, T. K. [Бейсенбиев, Т. К.] (1987), «Тарих-и Шахрухи» как источник. Алма-Ата.
- Benkő Mihály (2003a), A turgaji madjar törzs. Valóság 46/6.
- Benkő Mihály (2003b), A torgaji madjarok. Keleti magyar néptörédék Kazakisztánban. Timp Kiadó, Budapest.
- Benkő Mihály – Khinayat, Babakumar (2004), Keleti magyar néptörédékek a kazak törzsszövetségeken. Eleink 3/2: 5–20.
- Benkő Mihály – Khinayat, Babakumar (2007), A keleti magyarság írott emlékeiből. Masszi Kiadó, Budapest.
- Benkő Mihály (2008), Magyar-kipcsakok. Timp Kiadó, Budapest.
- Beysenbayūli, Žarılqar [Бейсенбайұлы, Жарылқап] (1994), Қазақ шежіресі. Атамұра, Алматы. [Kazak lezárnozástábla.]
- Budagov, Lazar [Будаговъ, Лазаръ] (1869–1871), Сравнительный словарь турецко татарских нарѣчий, со включениемъ употребительнейшихъ словъ арабскихъ и персидскихъ и с переводомъ на русский языкъ I–II. Санктпетербургъ.
- DTS = Nadeljaev, V. M. – Nasilov, D. M. – Tenišev, Ê. R. – Ščerbak, A. M. (szerk.) [Наделяев, В. М. – Насилов, Д. М. – Тенишев, Е. Р. – Щербак, А. М.] (ред.) (1969), Древнетюркский словарь. Наука, Ленинград.
- Erol, Aydil (1992), Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız. Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara. [Neveink – dalok, versek, népdalok és történelmi példák kíséretében.]
- Filin, F. P. (főszerk.) [Филин, Ф. П.] (гл. ред.) (1982), Словарь русского языка XI–XVII вв. Выпуск 9. Наука, Москва.
- Fodor István (2006), Az ősmagyarság etnikai tudata és a Csodaszarvas-monda. In: Csodaszarvas II. Molnár Kiadó, Budapest. 9–37.
- Gafurov, Alim [Гафуров, Алим] (1971), Лев и Кипарис. Восточные имена. Наука, Москва.
- Gafurov, Alim [Гафуров, Алим] (1987), Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков, и тюрков. Словарь. Наука, Москва.
- Grodekov, N. I. [Продековъ, Н. И.] (1889), Киргизы и каракиргизы Сыр-дарьинской области. I. Типолитография С. И. Лахтина, Ташкентъ.
- Gulya János (1997), A magyarok önelnevezésének eredete. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), Nonfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest.
- Horn, Paul (1893), Grundriss der neupersischen Etymologie. Strassburg.
- Ismagulov, O. [Исмагулов, О.] (1977), Этническая генеография Казахстана. Наука, Алма-Ата.
- Ivanov, P. P. [Иванов, П. П.] (1954), Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI–XVII вв. Академия Наук СССР, Москва–Ленинград.
- Jankowski, Henryk (2006), A historical-etymological dictionary of Pre-Russian habitation names of the Crimea. Handbook of Oriental Studies. Section Eight, Central Asia, Volume 15. Brill, Leiden–Boston.
- Johnson, Francis (1852), A dictionary Persian, Arabic and English. W. H. Allen and Co., London.
- Judahin, K. K. [Юдахин, К. К.] (1965), Киргизско-русский словарь. Советская Энциклопедия, Москва.
- Justi, F. (1895/1963), Iranisches Namenbuch. N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung – Georg Olms, Marburg–Hildesheim.
- Kalilov, K. [Калилов, К.] (1980), Имянаречение у киргизов в прошлом и настоящем. Ономастика Средней Азии 2. Наука, Фрунзе.
- Karataev, Olžobaj [Каратаев, Олжобай] (2003), Кыргыз этнонимдер сөздүгү. Кыргыз–Түрк «Манас» Университети, Бишкек.

- Kazancev, I. [Казанцев, И.] (1867), Описание киргиз-кайсаць. Санктпетербургъ.
- Kenesbaev, S. K. – Musabaev, G. G. – Netaliev, H. N. [Кенесбаев, С. К. – Мусабаев, Г. Г. – Неталиева, Х. Н.] (1973), Орфография казахского языка. In: Орфографии тюркских литературных языков СССР. Наука, Москва. 103–117.
- Kenesbaeva, S. S. (1987), Fonotaktičeskie modeli arabizmov v kazahskom jazyke. Alma-Ata.
- Keңesbaev, I. K. [Кеңесбаев, И. К.] (1959–1961), Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі I–II. Қазақ ССР Ғылым Академиясының Баспасы, Алматы. [A kazak nyelv értelmező szótára.]
- KkRS = Baskakov, N. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А.] (ред.) (1958), Каракалпакско-русский словарь. Государственное Издательство Иностраннных И Национальных Словарей, Москва.
- Koponov, A. N. [Кононов, А. Н.] (1960), Грамматика современного узбекского литературного языка. Издательство АН СССР, Москва–Ленинград.
- Konšin, N. [Коншинъ, Н.] (1912?), Материалы для истории Степного Края. Том V. Записки Семипалатинского подотдела Записок Западно Сибирского Отдела ИРГО: 1–107.
- Kovács László – Veszprémy László (szerk.) (1997), Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest.
- Krasovskij, M. (szerk.) [Красовский, М.] (ред.) (1868), Материалы для Географии и Статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область сибирскихъ киргизовъ. I–III. Санктпетербургъ.
- Krjukov, M. V. [Крюков, М. В.] (1969), О социологическом аспекте изучения китайской антропониими. Ономастика. Москва.
- KTS = Toparlı, R. – Vural, H. – Karaatlı, R. (ed.) (2003), Kıpçak türkçesi sözlüğü. Türk Dil Kurumu, Ankara. [Kıpcak török szótár.]
- Kusimova, T. [Кусимова, Т.] (1982), Башкирские имена. Башкорт исемдәре. Башкирское Книжное Издательство, Уфа.
- Kuzeev, R. G. [Кузеев, Р. Г.] (1974), Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. Наука, Москва.
- KzRS = Musabaev, G. (szerk.) [Мусабаев, Г.] (ред.) (1954), Казахско-русский словарь. Издательство Академии Наук Казахской ССР, Алма-Ата.
- Levchine, Alexis de (1840), Description des Hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks ou Kirghiz-Kaïsaks. Traduite du russe par Ferry de Pigny. Revue et publié par E. Charrière. Paris
- Levšin, A. [Левшинъ, А.] (1832), Описание киргиз-казачьихъ, или киргиз-кайсацкихъ ордъ и степей I–III. Санктпетербургъ.
- Ligeti Lajos (1964), A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskir, király). MNy 60: 385–404.
- Magnickij, V. K. [Магницкий, В. К.] (1905), Чувашскія языческія имена. Казань.
- Mahmudov, N. H. [Махмудов, Х. Х.] (1954), Краткий очерк грамматики казахского языка. In: Musabaev, G. (szerk.) [Мусабаев, Г.] (ред.), Казахско-русский словарь. Издательство Академии Наук Казахской ССР, Алма-Ата. 511–574.
- Mejer, L. [Мейеръ, Л.] (1865), Киргизская степь Оренбургскаго вѣдомства. В типографияхъ Э. Веймара и Ф. Персона, Санктпетербургъ.
- Mende, Gerhard von (1936), Der nationale Kampf der Russlandtürken. Weidmann, Berlin.
- MIKH = Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Извлечения из персидских и тюркских сочинений. Наука, Алма-Ата, 1969.
- MIT II = Struve, V. V. – Borovkov, A. V. – Romaskevič, A. A. – Ivanov, P. P. (szerk.) [Струве, В. В. – Боровков, А. В. – Ромаскевич, А. А. – Иванов, П. П.] (ред.) (1938), Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том II. XVI–XIX вв. Иранские, Бухарские и Хивинские источники. Наука, Москва–Ленинград.

- Mukanov, M. S. [Муканов, М. С.] (1974), Этнический состав и расселение казахов среднего жуза. Наука, Алма-Ата.
- Nâdirî, Jalâli (ed.) (2006), Muhammad Yâr Ibn 'Arab Qatghân. Musakkir al-bilâd. Tehrân.
- Nalivkine, V. P. (1889), Histoire du Khanat de Khokand. Trad. par Baron M. Dozon [d'Ohs-son]. E. Ledoux, Paris.
- Nalivkin, V. [Наливкинъ, В.] (1886), Краткая история Кокандского ханства. Типография Императорского Университета, Казань.
- Nasyrov, D. S. – Tolstova, L. S. [Насыров, Д. С. – Толстова, Л. Ш.] (1989), Каракалпаки. In: Krjukov, M. V. (főszerk.) [Крюков, М. В.] (гл. ред.), Системы личных имён у народов мира. Наука, Москва.
- Németh Gyula (1991²), A honfoglaló magyarság kialakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nyitrai István (1997), A magyarok elnevezései a perzsa forrásokban. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest. 105–110.
- Ostroumov, N. [Остромумовъ, Н.] (1892), Татарско-русский словарь. Казань.
- Preobraženskij, A. G. [Преображенский, А. Г.] (1959), Этимологический словарь русского языка. Том первый. А–О. Издательство Иностраных и Национальных Словарей Москва.
- PSRL = Полное собрание русских летописей I–XXIII. Санктпетербургъ/Петроградъ 1868–1916. (Új kiadása: I–X. Москва, 1962–1970.)
- QSĖ = Қазақ совет энциклопедиясы. 7. Алматы, 1975. [Kazak–szovjet enciklopédia.]
- Qizilbaev, S. [Қызылбаев, С.] (1963), Қостанай облысы Федоровка, Семиозер аудандарында туратын қазақтардың тіліндегі ерекшеліктер туралы. Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері 5. шығуы. Алматы. [A Kosztanaj megyei Fjodorovka és Szemiozjor járásában élő kazakok nyelvi sajátosságairól.]
- RaD = Semenov, A. A. – Petruševskij, I. P. [Семенов, А. А. – Петрушевский, И. В.] (1952–1960), Рашид-ад-дин, Сборник летописей I–II. Москва.
- Radloff, W. (1893/1911), Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte I–IV. Tipogr. Imp. AN, Sankt Petersburg.
- Rásonyi, László – Baski, Imre (2007), Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names as collected by László Rásonyi. Indiana University Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies, Bloomington, IN.
- RKkS = Baskakov, N. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А.] (ред.) (1967), Русско-каракалпакский словарь. Государственное Издательство Иностраных и Национальных Словарей Москва.
- RNS = Baskakov, N. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А.] (ред.) (1956), Русско-ногайский словарь. Государственное Издательство Иностраных и Национальных Словарей Москва.
- Roemer, H. R. (1960), Die Chronik des Ibn ad-Dawādārī. Neunter Teil. Der Bericht über den Sultan al-Malik an-Nāsir Muhammad Ibn Qalā'un. Sami Al-Khandji, Kairo.
- Róna-Tas András (1997), A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Balassi Kiadó, Budapest.
- Róna-Tas András (2007), Kis magyar őstörténet. A magyarok korai története az államalapítástól. Balassi Kiadó, Budapest.
- Sadyhov, Z. A. [Садыхов, З. А.] (1984), Система азербайджанских личных имен. In: Kajdarov, A. T. (szerk.) [Кайдаров, А. Т.] (ред.), Тюркская ономастика. Издательство Наука Казахской ССР, Алма-Ата.
- Sattarov, G. F. [Сагтаров, Г. Ф.] (1970), Категория ласкательности в татарских личных именах. Антропонимика. Москва. 211–216.
- Sattarov, G. F. [Сагтаров, Г. Ф.] (1981), Татар исемнәре сүзлегә. Татарстан Китап Нәшрияты, Казан. [Tatár nevek szótára.]

- SIGTJa = Tenišev, Ė. R. (szerk.) [Тенишев, Э. Р.] (ред.) (1984) Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Наука, Москва.
- SlSovrRJaz = Словарь современного русского литературного языка. Том шестой. Москва–Ленинград, 1957.
- SODž = Rumjancev, P. P. (szerk.) [Румянцевъ, П. П.] (ред.) (1912–1913), Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования въ Семирѣченской области. Киргизское хозяйство. Томъ III. Джаркентский уѣздъ. Санктъ-Петербургъ.
- SOK = Rumjancev, P. P. (szerk.) [Румянцевъ, П. П.] (ред.) (1912–1913), Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семирѣченской области. Киргизское хозяйство. Томъ II. Копальский уѣздъ. Санктъ-Петербургъ.
- SOV = Rumjancev, P. P. (szerk.) [Румянцевъ, П. П.] (ред.) (1912–1913), Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семирѣченской области. Киргизское хозяйство. Томъ IV. Верненский уѣздъ. Санктъ-Петербургъ.
- Tillo, A. A. [Тилло, А. А.] (1873), Первая народная перепись въ Киргизской степи, произведенная в Николаевском уѣзде Оренбургскаго края действительнымъ членомъ Оренбургскаго Отдела. Извѣстия Императорскаго Русскаго Географическаго Общества IX. Ст. Петербургъ.
- Togan, A. Zeki Velidi (1981), Bugünkü Türkili Türkistan ve yakın Tarihi. Enderun Kitabevi, İstanbul. [A mai török Turkesztán és közelmúltjának története.]
- Tokarev, Sz. A. [Токарев, С. А.] (1958), Этнография народов СССР. Издательство Московского Университета, Москва.
- Tóth Tibor (1966a), Tóth Tibor beszámolói. Antropológiai Közlemények 10: 140.
- Tóth Tibor (1966b), Az ősmagyarok mai relictumáról (előzetes beszámoló). MTA Biológiai Osztály Közleményei 9: 283–299.
- Тунуѣраев, М. [Тынышпаев, М.] (1925), Материалы к истории киргиз-казацкого народа. Издательство Узбекистан, Ташкент.
- UjgRS = Nadžip, Ė. N. (szerk.) [Наджип, Э. Н.] (ред.) (1968), Уйгурско-русский словарь. Мужские собственные имена / Женские собственные имена. Издательство Советская Энциклопедия, Москва. 816–825.
- Uraksin, Z. G. (szerk.) [Ураксин, З. Г.] (ред.) (1996), Башкирско-русский словарь. Дигора – Русский Язык, Москва.
- UzRS = Borovkov, A. K. (szerk.) [Боровков, А. К.] (ред.) (1959), Узбекско-русский словарь. Государственное Издательство Иностраных и Национальных Словарей, Москва.
- Üsenbaev, Teñizbay [Үсенбаев, Теңізбай] (2003), Алшын шежіресі. Адам атадан өзіме шейін. Киши жүз, Жетіру, Он екі ата Байұлы, Кете (Байсары), Әлім, Шөмекей. Тұмар, Qizilorda. [Az alsinok genealógiája. Ádám apánktól énmagamig.]
- Valihanov, Č. Č. [Валиханов, Чокан Чингисович] (1964), Собрание Сочинений в 5-и томах. Издательство Академии Наук Казахской ССР, Алма-Ата.
- Vasmer, Max (1955), Russisches etymologisches Wörterbuch. Zweiter Band. Winter, Heidelberg.
- Vámbéry Ármin (2006), A török faj ethnológiai és ethnográfiai tekintetben. (Szerkesztés, utószó, jegyzetek: Dobrovits Mihály). Liliium Aurum, Dunaszerdahely.
- Vásáry István (2008), Julianus magyarjai a mongol kor után és a Közép-Volga vidékén. In: Uó, Magyar őshazák és magyar őstörténések. Balassi Kiadó, Budapest. 37–72.

- Vel'jaminov-Zernov, V. V. [Вельяминов-Зерновъ, В. В.] (1863–1866), Изслѣдование о Касимовскихъ царяхъ и царевичахъ. I–IV. Санктъ-Петербургъ.
- Veres Péter (2005), A magyarok és az obi-ugorok közös **mańcz* önelnevezése etimológiájának történelmi és mitikus háttere. In: Birtalan Ágnes – Rákos Attila (szerk.), Bolor-un Gerel. Kristályfény. Tanulmányok Kara György professzor 70. születésnapjának tiszteletére I–II. ELTE Belső-ázsiai Tanszék – MTA Altajisztikai Kutatócsoport, Budapest. 881–900.
- Veres Péter (2006), Néhány megjegyzés a magyar nép etnogeneziséhez és korai etnikai történetéhez. Ethno-Lore 23.
- Wäliev, N. – Aldaševa, A. [Уәлиев, Н. – Алдашева, А.] (1988), Қазақ орфографиясындағы қыйындықтар. Ғылым, Алматы. [A kazak helyesírás nehézségei.]
- Weil, J. (1860), Geschichte des Abbaside Chalifats in Egypten I–II. JB Metzger'sche Buchhandlung, Stuttgart.
- Žanuzakov, T. – Esbaeva, K. S. [Жанузаков, Т. – Есбаева, К. С.] (1988), Қазақ есімдері – Казахские имена. Анықтама сөздік – Словарь-справочник. Ғылым, Алма-Ата.
- Žanuzakov, T. – Esbaeva, K. S. (2003), Kazak Türklerinde kişi adları. Qazaq esimderi. Türkiye Türkçesine aktaran Nurettin Aksu. Türk Dil Kumuru, Ankara. [A kazak-törökök személynevei.]
- Žanuzakov, T. [Жанузаков, Т.] (1982), Очерк казахской ономастики. Личные имена (126–163), Космонимы (163–164), Этнонимы (164–174). Наука, Алма-Ата.
- Žараров, Š. [Жапаров, Ш.] (1989), Кыргыз адам аттары. Киргизские личные имена. Илим, Фрунзе.